

תהליך ההתמשכלות של 'צלפחד בר חשים התוהה': האוטוביוגרפיה 'חטאת נעורים' כמסמך אמנותי ותיעודי

משה פלאי

עניין מוקדם באוטוביוגרפיה המשכילית גילה בעל היובל, פרופ' שמואל ורסס, עוד בתש"ה. במאמר ראשוני ומפרה שפרסם ב'גליונות'¹ השתקפו בבהירות דרכי המחקר, שיטות הביקורת וסגנון ההבעה של המבקר-החוקר. במאמרו זה קבע זיקות פנימיות בין האוטוביוגרפיה לספרות הווידויים היהודית וזיקות חיצוניות לאוטוביוגרפיות האירופיות הידועות. הוא אף שרטט קווים להתפתחותה של האוטוביוגרפיה המשכילית מגינצבורג, יש"ר (ריג'יו) ושרד"ל ועד לטריס, מל"ל, פיין ויל"ג. מאז התקדם חקר האוטוביוגרפיה העברית, שבו היה ורסס מן החלוצים, וכמה חוקרים עסקו בנושא האוטוביוגרפיה העברית בתקופת ההשכלה.² מאמרי בנושא זה מוקדש לפועלו וליצירתו של בעל היובל.

גם בספרות המקצועית והביקורתית חלה התקדמות רבה, ולמעשה שידוד מערכות, בהתייחסות אל האוטוביוגרפיה כאל ז'נר ספרותי, המתייחד בסגולותיו הספרותיות ונבדל מהסוגות הקרובות לו, כגון היומן, הזיכרונות והתעודות. חקר האוטוביוגרפיה דן עד שנות השישים למאתנו בתולדות הז'נר מהתקופה העתיקה ועד ימינו, בהיבטים

* ראה רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים בסוף המאמר.

1 ש' ורסס, בתחילת ש' וילנאי, 'דרכי האוטוביוגרפיה בתקופת ההשכלה', גליונות יז (תש"ה), ד, עמ' 175–183. המאמר נדפס גם בספרו מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 249–261. באחרונה פרסם ורסס את עיונו בדמות 'המשכיל היהודי כאיש צעיר' בספרו 'הקציה עמי': ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א, עמ' 67–114.

2 ראה את מברואו המקיף של ש' בריימן במהדורה החדשה של 'חטאות נעורים', כתבים אוטוביוגרפיים, א, ירושלים תשל"ל, עמ' 7–74. כן ראה מינץ, אמנות האוטוביוגרפיה; וראה את מאמרי: 'למהותה של האוטוביוגרפיה העברית', הדואר סב, 10 (כ"ט בטבת תשמ"ג), עמ' 156–157; 'החיים כמשל: סוגיות באוטוביוגרפיה הדידאקטית: עיון ב"אביעזר" ל.מ. א. גינצבורג', עיונים בחינוך 41 (תשמ"ה), עמ' 167–176. עיבוד ועדכון לאנגלית נדפס בשם 'The Literary Genre of the Autobiography in Hebrew Enlightenment Literature: Mordechai Ginzburg's "Aviezer"', *Modern Judaism* 10 (1990), pp. 159–169. וראה גם את הפרק על האוטוביוגרפיה בספרי 'סוגות וסוגיות בספרות ההשכלה העברית', תל-אביב 1999, עמ' 267–290, ובו ביבליוגרפיה מקיפה על האוטוביוגרפיה. וכן ראה את מאמרו של ב"ע פיינגולד, 'האוטוביוגרפיה כספרות: עיון ב"חטאות נעורים" למ"ל ליליינבלום', מחקרי ירושלים בספרות עברית ד (תשמ"ד), עמ' 86–111.

שונים שלו ובמהותו.³ החוקרים דנו בין השאר בקשרים ובהבדלים שבין הביוגרפיה והאוטוביוגרפיה ובז'נרים הקרובים להן, ובתכונותיה הייחודיות של האוטוביוגרפיה בהשוואה לביוגרפיה. בין השאר הדגישו את יתרונה של האוטוביוגרפיה על הביוגרפיה משום שהיא עדות בעל הדבר עצמו, אך צוין כי היבט זה גופו גם מבטא את חולשתו של הז'נר, משום נטייתו של הכותב לשכחה, השפחה, צנזורה עצמית, רציונליזציה והימנעות מן האמת לצורך הגנה עצמית, חולשות שנידונו בחיבורו של אנדרה מורואה.⁴ בסקרו את ביקורת הז'נר ב-1968 העיר מנדל, כי החיבורים הביקורתיים והמחקריים הרבים על האוטוביוגרפיה, שהוזכרו פה בחלקם, העריכו את האוטוביוגרפיה על פי קריטריונים של ז'נרים דומים, כגון הרומן, היומן והזיכרונות, ואלה אינם מציינים היבטים אוטוביוגרפיים מובהקים אלא זיקות ספרותיות החשובות לעצמן. אחרים דנו בחיי האדם המתואר ובאירועיהם, שהם נושאים המפורשים של האוטוביוגרפיה, כאילו הם לעצמם מהווים את אמנות האוטוביוגרפיה. אך מנדל הסביר, כי האוטוביוגרפיה היא ז'נר שונה ונפרד מאלה שהוזכרו, ולה פואטיקה משלה. הוא סבור שנוכל לשחזר פואטיקה זו רק אם ניתן לאוטוביוגרפיה לקבוע את כלליה הספרותיים בעצמה. על ידי בדיקת היצירות הטובות ביותר בז'נר ייקבעו דרכי הסוגה, המבדילים אותה לא רק מן המבדה, אלא גם מז'נרים קרובים. עוד לפני מנדל ציין פסקל, כי מבקרים ככך (Burr) לא הבחינו בין אוטוביוגרפיה לבין זיכרונות או יומנים.⁵

*

האוטוביוגרפיה העברית הגיעה לספרות העברית באיחור, כשהיא מפגרת אחר הספרות האירופית והספרות היהודית בלשונות העמים.⁶ בספרות העברית הופיעו קטעי האוטוביוגרפיה של ר' יעקב עמדין ב'המאסף' בשנת תק"ע,⁷ ורק כעבור כמחצית

3 נזכר כמה ספרים: A. R. Burr, *The Autobiography: A Critical and Comparative Study*, Boston 1909; ספר זה של בר כולל נספחים ביבליוגרפיים מקיפים (עד שנת הפרסום) לפי תאריכים, נושאים, שפות, ועוד. A. M. Clark, *Autobiography: Its Genesis and Phases*, London 1935. מסה ביבליוגרפית מקיפה, מפורטת וממוינת, הכוללת רשימות ביבליוגרפיות חשובות, נמצאת אצל W. C. Spengenmann, 'The Study of Autobiography: A Bibliographical Essay', *The Forms of Autobiography*, New Haven 1980, pp. 170–245

4 ראה A. Maurois, *Aspects of Biography*, New York 1929, pp. 149–165, וכן ראה שומיקר, אוטוביוגרפיה, עמ' 35–44.

5 ראה B. J. Mandel, 'The Autobiographer's Art', *Journal of Aesthetics and Art Criticism* 27 (1968), pp. 115–226, והשווה R. Pascal, *Design and Truth in Autobiography*, Cambridge 1960, p. 3.

6 בספרות העולם הופיעו הווידויים של ז'ן ז'ק רוסו במאה השמונה עשרה, ואילו האוטוביוגרפיה של שלמה מימון נדפסה בגרמנית בשנת 1792. ראה להלן הערה 14. עוד לתפיסת האוטוביוגרפיה כז'נר ספרותי ולמקורות מספרות הביקורת המקצועית ראה פלאי, סוגות וסוגיות, עמ' 267–290. 'מגילת ספר', המאסף ט, חוב' 1 (תק"ע), עמ' עט–פא, במדור 'תולדות גדולי ישראל', שהוא מדור הביוגרפיות. המשך הפרסום של האוטוביוגרפיה, שהובטח בסוף הקטע הראשון, לא בא. הספר יצא לראשונה בתרגומו על ידי דוד כהנא, ובאחרונה על פי כתב יד אוקספורד, בההדרת

המאה, כ-1857/8, התפרסמו קטעי האוטוביוגרפיה של שד"ל.⁸ האוטוביוגרפיה המלאה הראשונה בהיקף של ספר, 'אביעזר' למרדכי אהרן גינצבורג, נדפסה בשנת תרכ"ד, אך גם היא לא הייתה שלמה.⁹ תופעה אוטוביוגרפית פחות מרתקת היא האוטוביוגרפיה של מ' לטריס, 'זכרון בספר', שהתפרסמה ב-1869.¹⁰ ואולם האוטוביוגרפיה שיצאה לה שם בספרות העברית ברבע האחרון של אותה מאה היא 'חטאת נעורים' מאת 'צלפחד בר חשים התוהה', שם העט של משה ליב ליליינבלום (1843–1910), מסופרי ההשכלה החשובים ומראשי תנועת ההשכלה ברוסיה בשלהי המאה התשע עשרה.¹¹ מל"ל התחיל לכתוב את תולדות חייו בנובמבר 1872 וסיימן כעבור שנה, בנובמבר 1873, בהיותו כבן שלושים. הן נדפסו כעבור שלוש שנים, ב-1876, בעת ששמו של ליליינבלום כבר הלך לפניו כסופר, לאחר שהתחיל את מלחמתו לתיקונים בדת ופרסם את מאמריו בנושא זה, וביניהם 'אורחות התלמוד' (1868) ו'על דבר התיקונים בדת' (1870).¹² האוטוביוגרפיה שכתב נועדה, לפי דבריו, להיות 'הבילאנץ' למסחר חייו, במשך שלשים שנה וחדש אחד', שסיכומו הכולל לפי עדות בעל הדבר עצמו הוא

אברהם ביק (שאו"י), מגילת ספר, ירושלים 1979. כמוכן השאלה החייבת להישאל היא, האם זו אוטוביוגרפיה מודרנית, או שהיא מייצגת תופעה קדם-מודרנית. עוד בנושא זה ראה בפרק על האוטוביוגרפיה בספרי סוגות וסוגיות.

8 תולדותיו נדפסו בתחילה במכתבי שפת קדש למנחם (עמנואל) בונדי, פראג 1857, עמ' 62–74; המשכם נדפס ב'המגיד' בשנים 1858–1864. כן ראה פרקי חיים לשד"ל, מהד' משה שולוואס, ניו יורק 1951. ראה 'תולדות שד"ל', המגיד ב (1858), עמ' 86. שד"ל נענה לבקשת שני החכמים פירסט ודליטש לכתוב את תולדותיו לשם הדפסתן. הם תכננו להוציא לאור ספר ובו תולדותיו, אך תכניתם לא יצאה לפועל. שד"ל התחיל לכתוב את תולדותיו בתקצ"ו (1837) (מכתבי שפת קדש, עמ' 62; המגיד ב [1858], עמ' 86). ורסס מוסר ששד"ל התחיל לכתוב את תולדותיו ב-1814 (ורסס [לעיל הערה 1], עמ' 178).

9 מרדכי גינצבורג התחיל לכתוב את תולדות חייו בשנת תקפ"ח (1828). גינצבורג מוסר על כך במכתבו מיום " במנחם אב תקפ"ח, שנדפס בדביר, ב, ורשה תרמ"ד, מכתב לא, עמ' 74. הוא המשך בכתיבה בתר"ה, לפי מכתב מא, עמ' 88. השווה סיכומו של דוד מגיד בביוגרפיה שכתב על גינצבורג, ר' מרדכי אהרן גינצבורג, סנקט פטרסבורג תרנ"ז, עמ' 13. תולדות חייו נדפסו בשלמותן בשנת 1863 (תרכ"ד), לאחר מותו. שבעה פרקים נדפסו בתחילה בדביר, עוד בחייו. ראה מרדכי אהרן גינצבורג, דביר, וילנה 1844, עמ' 198–217.

10 מ' לטריס, זכרון בספר, וינה 1869. בין השאר נתפרסמו זיכרונותיהם של גוטלובר, פין ושוּלמן ותולדותיו של יל"ג.

11 הפסידונים הוא חילוף אותיות שמו העברי של מל"ל – משה יהודה פרח חבצלת.

12 צלפחד בר חשים התוהה [משה ליב ליליינבלום], חטאת נעורים או וידוי הגדול של אחד הסופרים העברים, וינה תרל"ו; מהדורה מצולמת הוכנה על ידי פרופ' ג' אלקושי בתל אביב, תשכ"ז, על פי מהדורת קראקוב תרע"ב. וכאמור, שלמה בריימן הוציא את 'חטאות-נעורים' בתוך כתבים אוטוביוגרפיים בשלושה חלקים, ובו ניתוסף חלק ג, 'דרך תשובה', שהופיע רק בשנת תרנ"ט, ואינו נכלל בדיוני פה. מספרי העמודים על פי המהדורה הראשונה. על חלק ג וזיקתו לחטאת נעורים ח"א וח"ב ראה מינץ, אוטוביוגרפיה, עמ' 82, וכן מבואו של בריימן (לעיל הערה 2), עמ'

'נול', אפס (עמ' 398).¹³ אך מרכיביו השונים של המאזן הזה בטורי הזכות והחובה הספרותיים, האנושיים והיהודיים ערכם גבוה מסיכומו של המחבר. 'חטאת נעורים' הוא אחד המסמכים האנושיים המזעזעים ביותר של תקופת ההשכלה וספרותה, החושף את לבטיה של נפש סובלת עם עצמה ומאבקיה עם סביבתה התרבותית-הדתית, כשהיא מחפשת לה דרכי ביטוי עצמאיים ועומדת על זכותה להביע את האמת שלה ואת השקפת עולמה.

תפיסת האוטוביוגרפיה של מל"ל

כדי להבין את היצירה ואת יוצרה דין שנברר, מה הייתה מטרתו של המחבר ומה היו מניעיו בכתיבת תולדות חייו על פי תפיסתו. אם נקבל את הסבריו של המחבר בנושאים אלה אף בחלקם כמהימנים יהיו בידינו קריטריונים להערכת כתיבתו האוטוביוגרפית. באמצעותם נוכל להתחקות באופן ביקורתי אחר תפיסת האוטוביוגרפיה של מל"ל וזיקתה לכתיבה האוטוביוגרפית העברית והכללית. זיקה זו מתבטאת בקשרים הפנימיים ובהשפעות הספרותיות התוך-זרניות של הכתיבה האוטוביוגרפית, שמל"ל הכיר היטב, כמסתבר מדבריו.

על פי עדותו כתב מל"ל את ספרו 'בשביל עצמי ובשביל אחרים' (408). ואכן המניע היה דו-אנפי, אישי וציבורי, כדלקמן:

א. דחף פנימי-פסיכולוגי לספר את המוצאות אותו, את רגשותיו, תסכוליו ולבטיו על מנת 'להקל מעלי משא לבי' (408). חשבון נפש זה הוא לפי תפיסה זו פעולה מחטאת וממרת, מעין קטרזיס.

ב. שאיפה לכתוב את תולדות חייו כדי ללמד, לחנך – להביא תועלת לדור הצעיר, שילמד לקח, ולהביא תועלת להורים, שישנו את דרכם בחינוך ילדיהם ובגידולם.

ג. רצון להשאיר לדורות הבאים מסמך אנושי זה. וכן מציין מל"ל בהקדמה הראשונה מניע נוסף: להשלים את שהחסיר גינצבורג ב'אביעזר'.

מל"ל, כגינצבורג ב'אביעזר', מציג במבואות שלו את כלי מלאכת הסופר לפני הקורא. המבוא האישי, המצטדק ומסביר את פשר כתיבת האוטוביוגרפיה, היה לקונוונציה ספרותית מקובלת בזמנו, שנדרשו לה רוסו, מימון וגתה, למשל, בפתיחות לחיבוריהם.¹⁴ הסברו של מל"ל ממשיך אפוא את הדרך הספרותית המקובלת גם בציון תפקידה התועלתני של האוטוביוגרפיה, הסבר המצוי אצל גינצבורג לגבי

13 מספרי העמודים בגוף הטקסט מתייחסים למהדורה הראשונה של חטאת נעורים, משנת תרל"ו (ראה בהערה הקודמת). ביטוי דומה חוזר גם בעמ' 408.

14 J.-J. Rousseau, *Les Confessions*, Paris 1962, p. 1, ובעברית: ז'אן ז'אק רוסו, ודוים: מג'ניבה עד פאריס, תל אביב 1955, עמ' 29; וגרסה חדשה בעברית: הווידוים, ירושלים תש"ס, עמ' 37; אצל מימון ראה ההקדמה השנייה בחלק השני, שלמה מימון, ספר חיי שלמה מימון, תל אביב תשי"ג, עמ' 169–174, בתרגומו של י"ל ברוך. הופיע לראשונה בגרמנית בשנת 1792. תרגום

האוטוביוגרפיה והמופיע כבר בהסברי יעדה (התועלתני) של הביוגרפיה בתקופת ההשכלה הראשונה.¹⁵ אך למטרותיו המוצהרות של הסופר האוטוביוגרפי, שבוודאי נוכל לקבלן, נוספת מטרה בלתי מוצהרת המתגלית עם בדיקת הטקסטים, כפי שיתברר בהמשך, והיא הצורך הפסיכולוגי להצטדק ולהסביר את מצבו כ'גבר לא יצלח ואומלל' (215) על פי תפיסת עצמו, וזאת על אף היותו מפורסם באותה עת.¹⁶ הכתיבה בז'נרים של הביוגרפיה והאוטוביוגרפיה מופרת למל"ל, כפי שמעידה ההקדמה (המופיעה לאחר הפרק הראשון). ליליינבלום מגלה את ידיעותיו בנושא תוך הערכת האוטוביוגרפיות הקודמות: תחילה הוא מבטל את האוטוביוגרפיה של שד"ל מכול וכול, ואילו את 'אביעזר' של גינצבורג הוא משבח.¹⁷ מל"ל חולק על שד"ל, שזלזל בז'נר של הרומן כספרות מבדית משום שהעדיף את הסוגה של הביוגרפיה העובדתית, המספרת מעשים אמתיים ואירועים של ממש, ואינה בת הדמיון כרומן (213).¹⁸ מל"ל מוכיח את צדקת עמדתו מהאוטוביוגרפיה של שד"ל עצמו, שבה לא מצא מל"ל 'מאומה', ושהיא, להערכתו, חסרה 'אידיאות' או 'תורת הנסיון', בניגוד לרומנים 'שהעירו עיני בדברים רבים'. 'תולדות שד"ל ריקות כשבע השבלים שראה פרעה בחלומו' (214), מסכם מל"ל את דעתו בשנינה על האוטוביוגרפיה שקדמה לשלו.

בהמשך ההקדמה מתייחס מל"ל להגדרת הביוגרפיה והאוטוביוגרפיה, שעדיין מעסיקה את הסופר האוטוביוגרפי כשם שהעסיקה את גינצבורג ואת שד"ל. האמביוולנטיות של הז'נר, שהייתה קיימת בסוף המאה השמונה עשרה, ובראשית המאה התשע עשרה,¹⁹ ובעיית קרבתו לביוגרפיה, עדיין קיימת כנראה בשנות השבעים של המאה התשע עשרה בתפיסתו של ליליינבלום, וכאמור הוא מרגיש צורך להסביר את ההבדלים שבין שתי הסוגות.²⁰

-
- קודם לעברית נעשה בידי י"ח טביוב, ויצא בשם תולדות שלמה מימון, ורשה תרנ"ט. וראה ההקדמה של יוהן וולפגנג גיטה, מחיי: פיוט ומציאות, ישראל 1992, עמ' 8-11.
- 15 בנושא זה עיין פלאי, סוגות וסוגיות, בפרק על הביוגרפיה, עמ' 237-266.
- 16 ראה מנדל, אמנות האוטוביוגרפיה, עמ' 220-221. קלרק מסביר את הצורך של האוטוביוגרף לאהדת הקורא, להצטדקות עצמית ולבקשת הערכה; ראה ספרו הנזכר לעיל בהערה 3, עמ' 22. מורואה (לעיל הערה 4, עמ' 161, 165) מציין כי הזיכרון אינו אלא מכשיר לרציונליזציה על מעשים שנעשו במקרה או שלא בכוונה, או להגנה על שותפים למעשים. וכן ראה שומיאקף, אוטוביוגרפיה, עמ' 36, 48. וראה הסברו של מל"ל: 'ואנכי גבר חדל לא יצלח לכל מלאכה [...]. מה שפל אנכי בעיני מדי שומי עיני על עולם המעשה אשר אנכי בקרבו' (341).
- 17 'ספרו היקר' (207); במקום אחר הוא כותב שנהנה מאוד מקריאת אביעזר (232). במקום אחד מל"ל גם מזכיר את שלמה מימון, אם כי לא בהקשר האוטוביוגרפיה שכתב (318).
- 18 'תולדות שד"ל', המגיד ה, יז (1861), עמ' 58. שד"ל מתנגד לרומנים, שהם בדרך כלל 'ספרים מזיקים, מפני שהם בדויים' ואין בהם הדיוק והאמת העובדתית (המגיד ב, 22, כ"ח בסיוון תרי"ח [1858], עמ' 86).
- 19 בנושא זה עיין פלאי, סוגות וסוגיות, בפרק על האוטוביוגרפיה, 267-290.
- 20 מחוסר מונח מתאים עדיין מתייחס מל"ל לז'נר זה (אוטוביוגרפיה) כאל 'ביוגרפיה כזו' (214).

אך בלא ספק יש גם התפתחויות בתפיסת האוטוביוגרפיה של מל"ל: בעוד שגינצבורג עדיין תופס את הביוגרפיה כחלק מן ההיסטוריה, כדרך שתפסו אותה עורכי 'המאסף' בראשיתה של ההשכלה,²¹ מל"ל כבר אינו מתלבט בזאת כלל. כמו כן אין מל"ל עוסק באופן כפייתי בסוגיה שחזרה ונדונה באוטוביוגרפיה המוקדמת – הלא היא סוגיית האמת, שכותבי האוטוביוגרפיות המודרניות הראשונות הטעימו חזר והטעם כי הם אימצוה וכי כל סיפורם אמת לאמתה. מל"ל סבור כנראה שסיפורו הווירויי וחשיפתו העצמית אינם יכולים שלא להיות אמתיים, אף כי לגבי סיפור זה או אחר הוא נגרר אחר הקונוונציה הז'נרית ומוכן להישבע 'באמונת רוחי' שאין בדבריו 'אפילו מלה אחת של כזב' (212).²² עם זאת יש צד של דמיון בתפיסת האוטוביוגרפיה של ליליינבלום לזו של גינצבורג, בכך ששניהם שמים את הדגש על סיפור קורותיו של אדם ולא על האדם עצמו. בלשונו של מל"ל 'לא האדם הוא העיקר בביוגרפיה כזו [=אוטוביוגרפיה] אלא המעשה' (214). וכן לפי גינצבורג.²³ כלומר, כותב האוטוביוגרפיה אינו חייב להיות אדם מפורסם, אלא אדם שיש לו דבר מיוחד לספר על עצמו.

חובנה מעניינת לגבי תפיסת האוטוביוגרפיה של מל"ל מתקבלת מתוך הסברו השאוב מעולם התאטרון, כאילו האוטוביוגרפיה שלו מדגימה את המימרה הידועה 'כל החיים הם במה'. סיפור תולדות חייו, על פי תפיסה זו, הוא 'דראמא עברית', וגיבור האוטוביוגרפיה הוא 'שחקן'. הדרמה מונחית על ידי צרות ועינוי נפש ומכאובים, והללו הם תוצאת 'סכלות שהעלתה חלודה'. סיכום חיי העברים, מצטט מל"ל סופר משכיל אחד, 'תחלתם הוללות וסכלות וסופם עצב ויגון, תחלתם קאמעדיא וסופם טראגדיא' (214).²⁴ ציטוט זה משמש כמעין מוטו לאוטוביוגרפיה של מל"ל. הדגם של הדרמה תורם להבנת תפיסתו זו של האוטוביוגרף, שכן לפיה עולה הגיבור 'על הבמה ושחקתי אותה [את הדרמה] לעיני הקוראים, והמה ישחקו עלי, יניעו לי ראש

²¹ 'ביוגרפיה של שד"ל' (213), וכן עם חתימת הספר: 'היום כליתי לכתוב את הביאוגרפיה שלי' (398).

21 ראה פלאי, סוגות וסוגיות, בפרק על הביוגרפיה תולדות הרמב"ן מאת אייכל, עמ' 252–267.
 22 'ויאמין לי הקורא, שאלמלא הייתי זוכר היטב את כל הספור הזה לא ערבתי את לבי לפרסמו שיגיע גם לאזני אבי, החי גם עתה בעיר מולדתי, שאין החי יכול להכחיש את החי' (212). וכן הוא מספר על אהבתו הנכזבת, ולפי דבריו 'מעשה שהיה כך היה, ואין אני רשאי להסתיר את המקרה הזה, מבלי לחשוב אם יהלל את כבודי אם לא?' (302).
 23 גינצבורג, אביעזר, עמ' 1–2: 'הסופר המספר את תולדות נפשו ("זעלבסט ביאוגרפיע") חייב לספר את 'העמים אשר עברו עליו, את מקריו ופגעיו עלילותיו ודעותיו, כפי אשר הוא יודע את נגעי לבבו באמת, אשר על פי רוב יכונן הסופר את תכליתו להורות את עֶזְתו נפשו אשר עֶזְתו אותו אומניו ומלמדיו חבריו או בני דורו, ובחפצו להועיל להבאים אחריו בהורותו להם את שגגת ההולכים לפניו, ואף אם איננו איש מאנשי המופת'.
 24 מל"ל מביא את המקור: הכרמל, שנה שביעית, נומ. 31. מחבר המאמר הוא י"ל קאנטור. ועיין בהסברו של פיינגולד בדבר ההשוואה שבין האוטוביוגרפיה לדרמה במאמרו (לעיל הערה 2), עמ' 92–93, וכן מינץ, אוטוביוגרפיה, עמ' 88.

ונזהרו מעשות כמוני, והייתי אנכי להם לצלם בלהות' (214, וכן 348). דגם זה ציץ ועולה שוב בפרק הסיום, עם 'ירידת המסך': 'כלתה הדראמה' (399). ה'משחק' של הגיבור (המשחק את עצמו) מזמין את 'שחוקו-צחוקו של הצופה, משחק מילים המעביר את משמעות ה'שחוקו-הצחוק והלעג גם ל'משחקו' הנלעג של השחקן האוטוביוגרפי. הנימה המצטרקת-מתנצלת ומצפה לתגובתו השלילית של הקורא וללעגו ממלאה אפוא את כתיבתו של מל"ל. דמותו בעיני עצמו כשחקן וככותב מתוארת בחמלה עצמית ללא מצרים.

ז'נר המודע לעצמו

תפיסת הז'נר לפי מל"ל ויישומה לכתיבתו מעידים על תופעה מיוחדת לאוטוביוגרפיה העברית בשלב זה של התפתחותה: ז'נר זה מודע לעצמו, ואולי יותר מכל סוגה ספרותית אחרת מאזכר את הרקע התוך-ז'נרי שקדם לו. מל"ל כותב אפוא את תולדות חייו מתוך התייחסות ישירה לאוטוביוגרפיות עבריות שקדמו לשלו, והוא מקיים למעשה 'דיאלוג' סמוי (ולעתים אף גלוי) עם היצירות בתחום זה שכבר נכתבו והודפסו ועם יוצריהן. באופן זה נוצר קשר אינטר-טקסטואלי צמוד בין יצירות, המכתיב את אופייה ומהותה של האוטוביוגרפיה הנכתבת, ומדריך את הכותב בכתיבתו ואף את הקורא בקריאתו (ראה למשל דבריו בעניין הייחוס בהמשך). דיאלוג אינטר-טקסטואלי זה מעשיר אפוא את היצירה במרכיבים ספרותיים, ומקנה לה ממדים נוספים החורגים ממסגרתה. ובכן ההיגד המקובל, שאביעזר' השפיע על מל"ל, כפי שהביאו קלוזנר,²⁵ הוא מובן מאליו, אך אין בו כדי להצביע על מהותה של 'ההשפעה' המתבטאת בעבודות רצוניים ובלתי רצוניים המקשרים את שתי היצירות.

יתר על כן: מעבר ל'דיאלוג' בין היצירות קיימת מבחינות רבות זיקה ישירה ל'אביעזר' ואולי אף תלות ביצירה זו. שהרי מל"ל מקצר בתיאור חינוכו ה'פורמלי' (ב'חדר') כדי שלא לחזור ולספר את אשר סופר כבר ב'אביעזר', באמרו: 'מדרך למודי אין מה לספר ביחוד. החנוך שנתחנך בו מ. א. גינצבורג ושתאר אותו בפרטות בספרו היקר אביעזר, הוא החנוך שמתחנכים בו רוב ילידי המחוז שנולדתי בו, והוא הוא החנוך שקבלתי גם אני' (207). וכך הוא עובר לספר על חינוכו העצמי, הבלתי פורמלי. כידוע הופסק סיפור תולדותיו של גינצבורג בתקופת בחרותו, ומל"ל בא אפוא להשלים את החסר. כדבריו 'אביעזר' לא הראה לנו אחרית אותו העצם הנושא, גמר התפתחותו וכואו בעולם המעשה, שהמראות האלה יכולות הן, לדעתי, להביא איזו תועלת לאיזה בני הנעורים בארץ מולדתי. את החסרון הזה חפץ אנכי להשלים במאמרי זה, שאני כותב אותו להודיע קורותי משנות ילדותי עד גמר התפתחותי' (214). ה'תלות' ב'אביעזר' היא חלקית בלבד, מכיוון שמל"ל ממשיך לספר את תולדותיו שלו, והן

25 קלוזנר סבור שאביעזר השפיע על מל"ל בחטאת נעורים; ראה "קלוזנר, הסטוריה של הספרות העברית החדשה, ג, ירושלים 1960, עמ' 140, ודיונו של מינץ, אוטוביוגרפיה, עמ' 74, 79, על זיקת חטאת נעורים לאביעזר.

שונות מאלו של גינצבורג כשם ששני המחברים היו שונים באישיותם ובסגנונם. נוסף על כך יש באוטוביוגרפיה של מ"ל צד חידוש בהשוואה ל'אביעזר' בריכוז החומרים על התמשכלותו ובעצמת התיאור של 'התפקרותו'.

התמקדות זו נראית בתכנון מבנה הספר. מ"ל מגישו לפני הקורא ומקשר אותו לחלוקת תולדות חייו עד כה ('ארבע תקופות עברו עלי', עמ' 215):

א. 'ימי התהו' – ימי שבתו בעיר מולדתו קיידאן וראשית חינוכו, בשנים 1843–1858,

עמ' 205–213. בין הקטעים מופיעה 'כעין הקדמה אל הקורא', עמ' 213–215.

ב. 'ימי החשך וראשית המעבר' – שהותו בעיר מגוריו של חותנו, המשך לימודיו

ותחילת הספק, בשנים 1858–1866, עמ' 215–238.

ג. 'ימי האפיקורסות' – המלחמה בדת, בשנים 1866–1869, עמ' 239–243.

ד. 'ימי המשבר והיאוש' – שהותו באודיסה משנת 1869 ועד השלמת הספר

ב'1873, עמ' 309–410.²⁶

תבנית זו מעידה כי המחבר בונה את סיפור תולדותיו על פי הסדר הכרונולוגי של

חייו, שהוא קונוונציה מקובלת למדי, ובכך מצטיירת תפיסת האוטוביוגרפיה כהתפתחות

בזמן שביסודה מונח עקרון הסיבתיות. קונצפציה זו מטעימה את חשיבותם של החינוך

היסודי והסביבה התרבותית בעיצוב האישיות מגיל רך. כל כולו של תיאור החינוך

והסביבה מעוצב כמעט באופן ייחודי כדי להסביר את המשך התפתחותו ואת מצבו

הנפשי והרוחני בעת כתיבת האוטוביוגרפיה. ואכן נקודת הכובד של האוטוביוגרפיה

נמצאת בשני הפרקים האחרונים, שהם עיקרו של סיפור תולדות חייו הן מבחינת

ההיקף והן מבחינת ריכוז חומרי הסיפור. ולמעשה שני הפרקים הראשונים חותרים

לקראת החצי השני של הספר ונועדו לשרת אותו. בחירת החומרים בפרקים הראשונים

אינה עצמאית במגמה אוטוביוגרפית נרטיבית לתאר את תולדות ילדותו גרידא, אלא

מגמתית-נסיבית במטרה להביא תיאור רקע לתוצאות המסופרות בחצי השני של

הספר. כותרת הפרק הראשון, 'ימי התהו', לדוגמה, וכן תוכן הפרק ומגמתו – מוכתבים

על פי החלק השני, דהיינו תיאור התמשכלותו.

ימי התהו: סיפור רטרוספקטיבי של החמצה ואיחור

כבר בפרישת הסיפור ניכר מ"ל בסגנונו המיוחד, החושף את אישיותו ואת הלך

רוחו. כתיבתו של מ"ל מיידעת את הקורא ברימוזים מוקדמים על העתיד להתרחש

לאו דווקא בפרטי עובדות כי אם ברוחם של דברים, בנימתם ובטון ההיגד. אלה הם

יסודות כתיבתו ואבני השתייה של חייו – מעבר למידע סתמי. בחירת חומרי הסיפור,

26 חלק ג של חטאת נעורים, 'דרך תשובה', שהופיע רק בשנת תרנ"ט, אינו נכלל כאמור בדיוני פה.

וראה הערה 12 לעיל.

שהיא כמובן סלקטיבית באוטוביוגרפיה,²⁷ נועדה לבטא היבטים אלה של כתיבתו. הפרק הראשון של סיפורו קצר ביותר וסגנונו נרטיבי שוטף. המספר האוטוביוגרפי עובר בחטף על חינוכו הפורמלי, מצייר כמה קווים לא חיוביים של דמות אביו ומשפחתו, ומדגים את הרקע התרבותי של סביבתו על ידי ענייני ייחוס, אמונות תפלות והיחס השלילי ללימודי חול, וכן מוסר מידע על עצמו, כגון התרשמותו מאגדות התלמוד. קטעי הפתיחה רוויים נימת ביקורת שפל כולה אומרת שלילה, ויש בה לא מעט לגלוג עצמי. באופן זה מצוירת לידתו: הוא בא לעולם לאחר שאביו גירש את אשתו הראשונה ולא נתן לה את כתובתה, משום שהיא לנה בכיתו של נכרי 'בלא שומר'. האב נשא אישה שנייה, וזו ילדה לו את הבן-המספר רק לאחר חמש שנים (205). לידתו – כחיי כללם – בהחמצה ובאיחור על רקע של גירוש, שלילה וניתוק. הדיווח על 'ייחוסו' שבא אחר כך כתוב במשפט תנאי ('אילר'), ואף הוא בנוי בתבנית של החמצה ואיחור. ההיגדים בדבר ייחוסו רומזים למעשה על ביטולם מניה וביה: 'אילו היו אבותי כותבים את ייחוסם ושומרים את הכתב ההוא, הייתי יכול להתהדר לפני הקורא היחסן ומוקיר יחסנים בשלשלת ייחוס ארוכה או קצרה' (205). אם אביו הייתה אומרת תמיד 'שהיא נכדה לשני רבנים (ואולי גם גאונים) גדולים ועשירים'. הערת המספר מוכנסת בסוגריים בגוף הטקסט ('ואולי גם גאונים'), כלגלוג במבט לאחור (ועוד על טכניקה זו בהמשך). היא הייתה מספרת 'לי ולכל השכנות' כמעט בכל יום על ייחוס המשפחה, 'ולפיכך אפשר שיש חלק גדול של אמת בדבריה'. שיחות השכנות מובאות כהוכחה 'משכנעת' לאמת. גם בתיעוד נוסף שהוא מביא לייחוסו יש רימוזים לביטולו: אביו אמר היה 'כהן לאל עליון, מופלג בתורה וביראת-חטא ולא הוציא מפיו דבר שקר מימיו. הוא היה אומר שהיה לאבי-אבי כתיב-ייחוס עד עזרא הסופר'. הפיזור להדגשה²⁸ עשוי לעורר את ספקותיו של הקורא החשדן. ואכן, מוסיף המספר, כתב זה 'נשרף כנהוג על ידי השרפה הגדולה שהיתה (מתי?) בווליאמפאלע' (205). גם כאן, פיזור האותיות נועד לשם רמיזה כלשהי לקורא בין על צורת גוזמה או הטלת הספק של המספר עצמו בנכונות מידע זה. רימוז זה מתחזק באמצעות שרבוך המילה האדיטוריאלי 'כנהוג', הרומזת לביטול הטיעון מניה וביה. סיוע לכך נמצא גם בהערת הסוגריים של המספר המתערב ומעיר (מתי?). הדיון בייחוס משמש דוגמה לדיאלוג הסמוי בין יצירתו של מל"ל ו'אביעזר' של גינצבורג, שאף הוא מרחיב את הדיבור בנושא הייחוס.²⁹

גם ההתבוננות הרטרוספקטיבית, המבט המסכם לאחור, המתויב באוטוביוגרפיה,³⁰ מובאת במשפטי תנאי בטון המייחד את כתיבתו של מל"ל ומשרת את מטרתו. לדוגמה: 'אילו היתה לאבי ידיעה קלה מהשכלת סופרי העברים, 'אילו היו בעיר מולדתי משכילים עברים' (208) – כי אז... נימה זו עוברת גם לפרקים העוקבים:

27 ראה שומיקר, אוטוביוגרפיה, עמ' 35; קלרק (לעיל הערה 3), עמ' 17.

28 פיזור האותיות בציטטות – במקור, וכן להבא.

29 גינצבורג, אביעזר, עמ' 49–53.

30 ראה הגדרתו של מנדל, אמנות האוטוביוגרפיה, עמ' 217 'Autobiography is a retrospective account of a man's whole life'

'הייתי יכול אז להעשות בידי מחנך טוב' (216). טון דומיננטי זה בסיפור חוזר ומביע את תחושת ההתמצה של המספר, את הייאוש והחידלון המלווים אותו ואת אישיותו כל חייו. הביטוי הוא מריר, והוא מסכם מעוות שאינו יכול לתקן, ומבטא אולת יד והרגשת חוסר מוצא ממצבו הקיומי. נימה זו מלווה בסיכום רטרוספקטיבי-מערך לגבי חינכו, המתקשר עם מטרתו הכמוסה הנזכרת של האוטוביוגרף: הצטדקות על אישיותו והסבר מצבו. כדבריו 'זהו ראשית החנוך שהתחנכתי בו בסבת האנלת החשכה והאיומה, המקיפה עוד עתה את בני עיר מולדתי ובתוכם גם את אבותיך' (209). בהמשך האוטוביוגרפיה חוזר ומציין המחבר את תחושת נחיתותו בעקבות חינכו זה: 'ואנכי גבר חדל לא יצלח לכל מלאכה [...] מה שפל אנכי בעיני מדי שומי עיני על צולם המעשה אשר אנכי בקרבו' (341).

בבחירת חומרי הסיפור ניכר שינוי בחציו השני של הפרק הראשון, שבו מובאים דיאלוגים בין גיבורי הסיפור, בניגוד לסיפור הרקע וההיגדים, שנמסרו בגוף שלישי ובדיבור עקיף בחלק הראשון. חומרי הסיפור מتركזים עתה בנושא 'ציורי' ומעניין. אירוסי הבוסר שלו, נושא שהועלה בחיוניות רבה גם ב'אביעזר', מאפשרים למספר להרחיב את יריעת התיאור ולצייר תמונות רגע וסצנות הווי בצורה חיה ומושכת.

במבנה הפרקים הכניס מל"ל חידוש מעניין: בין כל פרק ופרק מובא פרק מעבר, החורג מן הרצף הכרונולוגי של הסיפור ומהווה דיגרסיה הן במהלך הזמן והן בסגנון הטקסט. בין הפרק הראשון והפרק השני שרוב מל"ל את ההקדמה, שהוא מכנה 'מעין הקדמה אל הקורא'. קטע זה מפסיק אפוא את רצף הסיפור ונועד למסור לקורא, כאמור, מידע כללי על הזינר הספרותי הזה, רקעו ותקדימיו. דיגרסיה זו מעבירה את הקורא לממד זמן אחר, הזמן שבו נכתבת האוטוביוגרפיה, וסגנון הכתיבה אינו נרטיבי אלא אקספוזיטורי, הסברי, ביאורי. המחבר מסביר, כאמור, את עמדתו לעניין ההבדל בין הביוגרפיה והאוטוביוגרפיה, מבקר את 'תולדות שד"ל', מסביר את מניעיו שלו בכתיבת תולדות חייו, ומחלק את פרקי הספר לפי התקופות בחייו. כמו כן משתמש המחבר בקטעי מעבר דומים בין הפרקים האחרים.

הקטעים הללו ממלאים תפקיד חשוב במבנה הכללי של הספר ומסייעים למעבר מעניין לעניין, לקישור פרקים ואף לאתנחתא קלה ביניהם. מתן הקדמה שלא בפתחה אלא בהמשך היא טכניקה מעניינת ביותר, שיש בה גם משמעות כלשהי. נראה שהמחבר ביקש שלא להלאות את הקורא בהקדמה ועם זאת למסור לו מידע מוקדם. משום כך חרג מן הצורה המקובלת שמקדימים בהקדמה והתחיל מיד בסיפור המעניין של תולדות חייו, ואילו את ההקדמה דחה לפרק המעבר שלאחר הפרק הראשון. טכניקה זו עשויה להזכיר סצנות פתיחה לסרטים שבהן מדלגים על הכותרת והמידע האינפורמטיבי האחר ומביאים בתחילה קטע מעניין המכניס את הצופה לאווירת הסרט.

היבט חשוב של הקדמה המופרדת מחוץ למסגרת הסטנדרטית של מבנה הספר הוא, שהיא מנתקת חלק זה למעשה מיתר הספר, וקובעת אותו כמעין 'פתיח' לשם מתן רקע כללי, אווירה, אוריינטציה של מיקום וזמן, הצגת האישים וכדומה. ניתוק זה, המפריד בין פרק א לפרק ב, מתאים לשיטתו של המחבר, המבקש לדלג על סיפור החינוך הפורמלי, המוזכר בפרק א, כיוון שהוא כבר ידוע מספרו של גינצבורג.

ימי החושך וראשית המעבר: תהליך ההתמשכלות של הגיבור האוטוביוגרפי

הפרק שאחרי 'מי התוהו', שכותרתו 'ימי החשך וראשית המעבר', ממשיך את סיפור 'בריאתו' – מ'תוהו' ל'חושך'. פרק זה חוזר להרצאה נרטיבית שוטפת המופסקת לעתים על ידי דיאלוגים בדיבור ישיר. חומרי הפרק נבחרו כדי להדגים את ההשפעות החינוכיות השליליות על אישיותו ועל צמצום היקף ידיעותיו של המספר. המכנה המשותף לסיפוריו אלה הוא סיכום חוויותיו במבט רטרופסקטיבי המעריך את מצבו ובעיקר קובל על האפשרויות שהוחמצו: 'הייתי יכול להעשות בידי מחנך טוב מבין, חכם באחת מן החכמות או אומן היודע את מלאכתו, ואף להיעשות 'לאדם המועיל להחברה ולעצמו, באופן שהייתי מאושר כל ימי' (216). תחושת ההחמצה הגדולה שאך נרמזה בפרק הראשון מתחילה עתה לחלחל במודע ובמפורש אל תוך סיפור קורות חייו. תיאור החמצת ההזדמנות מבוסס על התאוריה של 'הטאבולה רַא', 'הלוח החלק', מבית מדרשו של לוק, שמל"ל מאמצה, כדבריו: 'בתקופה הראשונה הייתי חומר המוכן לקבל כל צורה' (215, 217). הפוטנציאל היה קיים אפוא, אך הוחמק בנסיבות חינוכו.

חלק ניכר של החומר המדגים את השפעת החינוך המעוות והמעוות מבוסס על אנקדוטות, כדרך שנהגו מחברי האוטוביוגרפיות האחרות. סיפור האנקדוטה בדודו אחי אמו מדגים את החינוך הבלתי 'פורמלי' שקיבל בנושא האמונות התפלות. דוד זה סיפר לו סיפורים 'נוראים ומבהילים' על סמאל, לילית והבתולות המביאות את האדם בשנתו לידי עברה, ו'אלפי ספורים מפליאים מגאונים ורבנים שונים' (217). המספר רומז לקורא על יחסו לדודו, שנעשה לו 'אפורופוס ומחנך', כאמצעות אפיונו: הוא היה 'מופלג גדול בתורה ובראת-חטא וטפש נורא, שצריך לחפש בנרות טפש שכמותו' (216).

שימוש זה באנקדוטות מקובל בז'נר האוטוביוגרפיה, וכבר שלמה מימון נדרש לאנקדוטות משעשעות בעיקר כדי לבדר, להורות ולהדגים, וכן נהג גינצבורג.³¹ שרבו אנקדוטה ממשיך אמנם את סיפור קורותיו של האוטוביוגרף, אך מתרכז בחווייה מיוחדת, שלה מייחס המחבר חשיבות משום שהיא מדגימה בדרך פיקנטית היבט חשוב וייצוגי של חייו או של סביבתו. מטבעה האנקדוטה מעניינת, מושכת ומבדרת, אך גם מעוררת למחשבה. יש בה אמנם צד טריביאלי, שולי, אך צד זה מואר על ידי המחבר בזרקור מיוחד, ומועתק למדרגה חשובה יותר כסיפור מדגים. האנקדוטה מעשירה אפוא את האוטוביוגרפיה, מקנה לה צביון מהימן וממלאה אותה בתוכן יום-יומי, בפכים קטנים ובזוטו של יום. האנקדוטות מפוזרות לאורך האוטוביוגרפיה, והן חלק מן הסיפור.³²

אך עיקרו של 'חטאת נעורים' הוא תיאור תהליך התמשכלותו של מל"ל כגיבורה של האוטוביוגרפיה, ובזה חשיבותו. תהליך זה שחוותה האישיות האוטוביוגרפית

31 גינצבורג, אביעזר, עמ' 61, 72; חיי שלמה מימון, עמ' 63, 66.

32 ראה למשל את האנקדוטה בחותנתו שמרחה את הבית בדבש לשנה מתוקה ובנר הנשמה שנכבה בחג, עמ' 234.

הוא למעשה סיפור של 'התפקרות'. זה סיפורו האישי של ליליינבלום במעבר מחיים יהודיים שלמים של קיום המצוות ואמונה דתית לחיי משכיל ספקן, שהחליט לערוך מלחמה במסד הדתי ולדרוש תיקונים בדת. מלבד ההיבט התרבותי-חברתי של התהליך לגבי זיהוי מניעיו של ליליינבלום הלוחם יש לנו עניין ספרותי בעיצוב הפרסונה האוטוביוגרפית בתהליך התהוותה כמשכיל, תיאור שחדר גם אל תוך הספרות הבדייונית.³³ בדיקת תיאור התהליך הזה מעידה על התפתחות הדרגתית המתחילה בדחיית תופעות מוזרות ודרכי חשיבה מעוותות (לדעתו) ביהדות ועניינים אחרים שנראו לו שגויים מתוך השוואה לידיעותיו הכלליות בתחום היהדות עצמה. מל"ל מתחיל את מסעו לקראת ההשכלה בדחיית הפלפול משום שנאתו את 'הערמומינן' שבו (217, 221). בהמשך בא ביטול הדרשות, משום שרובן מתנגדות לכללי הדקדוק שידע 'ואי אפשר שתהיינה אמתות' (218). שוב ושוב נוכחים אנו כי כלי הביקורת של המשכיל מתחילים בדקדוק העברי, שללימודו כמקצוע חול התנגדו כידוע כמה מ'שומרי החומות' עוד מראשיתה של ההשכלה, בהידרשם לציטטה 'מענו בניכם מן ההגיון'.³⁴ ידע לשוני אקסטרני ורציונליזם המבוסס על השכל הישר מביאים אפוא, על פי דיווחו, לתחילת התהליך. תהליך זה אינו מאופיין רק בדחיית הקיים, אלא גם בחיפוש ספרות 'אחרת', אף אם אינה בהכרח ספרות השכלה. וכך מספר מל"ל כיצד רכש את ספר 'חכמת שלמה' עם פירוש 'רוח חן' לוויזל וספרים נוספים שנרפסו 'בק"ק קעניגסבערג' המקרבים אותו למרכז ההשכלה הגרמני, אך עם זאת עדיין ירא לגעת ב'מורה נבוכים', 'פן אהי לאפיקורוס' (223).

העוקב אחר התפתחות הגיבור האוטוביוגרפי בדיווחו העצמי יבחין בתיאור התלבטותיו הרבות ובניסיונותיו לחפות עליהן באמצעות שקידה על לימודו והתמסרות לזיכוכן עצמי. לשם כך הוא קורא מאמרי הזוהר ואומר את 'היודי הגדול' וארבע פרשיות ראשונות של תהלים שנחשבו כסגולה למניעת 'מקרה לא טהור' (219). אך 'מקרה לילה' אכן איתרע בו, והגיבור מתאר את התפלצותו מעוון גדול זה 'עד שאין תשובה בו' ואת סערת הרגשות התוקפת אותו, הבכי והתענית שקיבל על עצמו כדי לכפר על חטאו (220). מקורות ההשפעה הנותנים אותותיהם עליו הם עדיין הספרים התורניים המקובלים ('יורה דעה' עם הש"ך והט"ז, ראשונים ואחרונים, 224). עם זאת יש בו דחף לחיפוש אחר חומר נוסף, והוא קונה את 'צמח דוד' ואת 'מלאכת מחשבת' למשה חפץ. מהאחרון נהנה במיוחד משום שנוכח לדעת כי 'הרבה משלומי אמוני ישראל מכחישים בשדים ובפעולת הכשפים שלא כפי דברי התלמוד, ואף על פי כן אינם נחשבים לאפיקורסים – ויהי לי הדבר לפלא ואשמרהו בלבי' (224). ספר זה מקנה לו כלי ביקורת לשימושו ואסמכתא להשקפתו שלו. עם זאת ההשכלה עדיין רחוקה ממנו באותו שלב, והוא מתאר את עצמו כמי שאינו יודע מהי. כשנשאל אם יש בספר

33 דמותו הבדייונית של שמואל ב'הדת והחיים' לברודס מעוצבת על פי הפרדיגמה של משכיל שעבר את תהליך ההשכלה, וכן דמותו של מרדכי קיזאוויטץ בסיפור בשם זה מאת בראנדשטר. עיין הדיון והתיעוד בספרי במאבקי תמורה, תל אביב 1988, עמ' 39 והערות 100, 101.

34 על השימוש בציטוט זה, מקורו (ברכות כח ע"ב) ושימושיו, ראה בספרי *The Age of Haskalah*, Leiden 1979, עמ' 149 הערה 78, עמ' 213 הערה 96. מל"ל רומז לציטטה זו בעמ' 409.

מסוים 'השכלה', הוא מדווח: "מה היא השכלה?" שאלתיו בתמימות. בעיית אמינות הדיווח מתעוררת כאן, כבמקומות אחרים, שכן קשה להאמין שהמספר המתוחכם אינו מבקש להשמיע את הדה של השאלה הקלסית 'מה היא השכלה', שעליה השיבו מנדלסון וקאנט 88 שנה קודם לכן.³⁵ השאלות ה'טעונות' מסוג זה באוטוביוגרפיות המודרניות, כגון שאלתו של מימון הילד 'מי ברא את אלהים',³⁶ הן שאלות 'מגויסות' שמטרתן לבנות את התדמית של הגיבור, והן מעידות על ההיכט 'היוצר' והאמנותי של כתיבת האוטוביוגרפיה. כדוגמה להשכלה ניתנים לו כרכי 'המגיד', אך על פי דיווחו הדברים 'לא לקחו את לבי ואשיב לו את ספר ההשכלה שלו' (224). גם כאן מקנן החשד של רימוז מוקדם לשלב המתקדם של דחיית ההשכלה.

ההתמשכלות מעוצבת על ידי ליליינבלום לא כתוצאה מהשפעת חוץ של תרבות אירופה, כמסתבר גם מאוטוביוגרפיות עבריות קודמות, שהרי עולמו של מ"ל היה עולם מסוגר של בן ישיבה; אלא כהתפתחות הדרגתית שנבעה מן היהדות גופה ובעיקר מכתבי הרמב"ם – השפעה מובהקת המתועדת גם ב'אביעזר' וכידוע גם אצל שלמה מימון³⁷ – ומאברנאל. תהליך ההשתחררות מתכתיבי הציבור שבקרו חי ומדפוסי המחשבה של התרבות הסובבת אותו היה אטי ומורכב. הגיבור האוטוביוגרפי מדווח על אמונתו התמימה בהשקפות יסוד של היהדות כ'השגחה פרטית' ובתפיסתה השלמה והמקיפה אף בפרטים טריביאליים ביותר. בד בבד מדווח המספר האוטוביוגרפי, כי התחיל להקשיב לקולות אחרים המטילים ספק בתפיסות מכלילות מעין אלה (225). הטלת הספק מוכתבת על ידי השפעות נמשכות והולכות של עמיתים שהשקפותיהם שונות ו'מתקדמות' משלו ומיישום ספקות שכבר אימצם למישורים אחרים הנראים לו. וכך מתעורר בלבו הספק למשמע סיפור אנקדוטלי המובא ב'שלשלת הקבלה' במחלוקת רש"י ורבנו תם לעניין הנחת תפילין, שמשה רבנו ירד 'מן השמים לסייע לדעת רש"י'. לדבריו 'בפעם הזאת נתעורר ספק בלבי: "וכי אפשר להאמין בדבר כזה?"'. מקור אפוקריפי זה, המעסיק אותו גם באיגרותיו ליל"ג,³⁸ הוא קו פרשת המים של התמשכלותו. המספר מעיד על אירוע זה כעל תגלית שגילה, ומביע את קורת רוחו מן 'המצאיה שמצאתי [...] שזכיתי להבחין האמת שלא כפי הנדפס בספרים ומקובל בפי ההמון' (226). מאורע זה נחשב בעיניו, על פי דיווחו, כנקודת המפנה בהתמשכלותו: 'ההכחשה הזו היתה הראשונה ובה אני מתחיל לחשוב ראשית תקופת זמן המעבר שלי'.

ההוכחות לטיעונו הספקניים באות אפוא מתוך רציונליזציה ובדיקה משווה במקורות אחרים (225). הדיווח הסיפורי הסלקטיבי על תהליך ההתמשכלות מבקש

35 מאמרו של מנדלסון נדפס בכתב העת (*Berlinische Monatsschrift* 4, no. 2 (1784), שבו נדפס גם מאמרו של קאנט באותה השנה.

36 חיי שלמה מימון, עמ' 64.

37 גינצבורג, אביעזר, עמ' 116; חיי שלמה מימון, עמ' 122.

38 ראה איגרות משה לייב ליליינבלום ליהודה לייב גורדון, הובא לרפוס על ידי ש' ברימן, ירושלים תשכ"ח, אגרת א, שיר על משה, עמ' 68, בהערה: 'בשלשלת הקבלה נמצא כי ר' תם אמר למשה: "משה, טעית!"'.

אל נכון לתעד את התפתחות דרכי המחשבה וכלי הביקורת של הגיבור, המביאים אותו בהמשך לבקר צדדים חשובים יותר ביהדות. אך אין לצפות למצוא בדבריו משנה סדורה ודבר דבור על אופניו. לעתים סותר דיווחו של האוטוביוגרף דברים שאמרם כבר, או שהבחנותיו אינן תואמות מידע שנמסר לקורא. כך, למשל, טוען מל"ל, שלא הבין דבר מתוך דבר 'לחדש לי דרכים חדשים באותה שיטה שנגלתה לפני מתוך ספרי חכמי ישראל שהיו חשובים בעיני' (226), ואילו המציאות הייתה שאכן כך נהג ביישום שיטות ממקורות ישראל. סתירה זו תוכן משום שההסבר מובא בתוך הקונטקסט המצומצם של הסיפור על המאבק הנפשי שנאבק בגלל רצונו העז שלא 'להיות "אפיקורוס"'.³⁹

במהלך התמשכלותו חדל להאמין ב'אגדות הזרות' (המזרות), אך לא הכחיש את כולן, ואף לא התאמץ יותר לתת להן הסבר רציונלי. הוא גם חדל להאמין בסגולות ובקמיעות, אך הוא עדיין מאמין בגלגול נשמות ומתלבט בסתירה פנימית, שכן אמונה זו יסודית וחיונית לקבלה, ואם יבטלה ימצא 'מכחיש בחכמת הקבלה ובספר הזוהר' (226). הסתירות הפנימיות מביאות את הגיבור לחיפוש 'אוטוריטט מגדולי ישראל לסמוך עליו', ומכיוון שלא נמצא כזה, מדווח המספר, 'הכרחתי את שכלי להאמין'. אך מסקנתו היא ש'אי אפשר להכריח את השכל להאמין' (227). הדיווח האוטוביוגרפי מתאר מאבק בין השכל ובין האמונה והמסורת, הדומה במידה מסוימת למאבק בין השכל ובין האגדה שתיאר גינצבורג (אביעזר, 14). בשלב ראשוני זה הוא מדווח כי 'שכלי היה אז כבית-הדפוס', מטפורה הקשורה בעולם הספר, שדומותיה הוזכרו ב'אביעזר',³⁹ אשר הכיל הרבה 'דעות חפשיות לפתרון' העומדות לעבור את החלטת 'הצענזאר' בהישענו על חוק זה או אחר. וכך שכלו 'היה אוצר בקרבו ערכוביאי נוראה של הבלים וחקירות פילוספיות של הבל, ועם זה – פחד והכנעה לפני הדר גאון התלמוד וגדולי ישראל'. חינוכו התלמודי התגבר, לפי דבריו, ובמקום שלא מצא תנא דמסייע ליה ברמב"ם ותלמידיו נסמך 'על דברי התלמודך' (227). הוא מוסר, כי 'המהפכה שנעשתה בקרבי בענין האגדות, הסגולות וכדומה, לא נעשתה בזמן קצר אבל במשך איזו שנים'. טבעו הקונסרבטיבי מביאו להחליט רק לאחר 'התכוננות ארוכה' (227).

הדיווח נמסר בפירוט רב מתוך רצון לתעד את תהליך ההתמשכלות. אך התייעוד אינו עובדתי גרידא, אלא יש בו ידיעת הבאות מראש והיגדים ביקורתיים שלאחר מעשה. חוש הביקורת העצמי של הכותב מתוך ראייה לאחור ניכר לגבי מחשבותיו, מעשיו והתנהגותו. הוא מנתח אותם מתוך השלכה למה שעתידי להתרחש, וכך נוצר ממד זמן נוסף: לא רק זמן המסופר וזמן הכתיבה אלא גם העתיד הלא-רחוק, המסמן את השינוי שחל בהשקפתו ובעמדותיו. וכך הוא כותב מתוך כפל הראייה הזו (שיידן

39 על השימוש ב'בוך' ראה יוסף פרל, מגלה טמירין, וינה 1819, דף ד ע"ב, מכתב ד, ועוד. ועיין ש' ורסס, 'שיטות הסאטירה של יוסף פרל', סיפור ושורשו, רמת גן 1971, עמ' 42; ב' קורצווייל, 'על הסאטירה של יוסף פרל', במאבק על ערכי היהדות, ירושלים ותל אביב תש"ל, עמ' 68-85; ב"ע פיינגולד, 'הספר והספרות בנושא כסיפורת המשכילית', תעודה ה: מחקרים בספרות עברית: ספר זכרון לאורי שהם, תל אביב תשמ"ז, עמ' 85-100.

בהמשך): 'שמונה שנים אחרי כן, בשעה שהחלתי להכחיש בעיקרי הרמב"ם, לא שמח לבי כלל' (226). וכן: 'ברכתי את שמו הגדול והנורא שהבדילנו מן הטועים ולא ידעתי כי בעוד שש שנים יסור אלהים גם מעלי והיה גם לבכי כקרח הנורא' (325). מל"ל חוזר על ביטוי זה לאורך סיפורו כמשקף את מצבו הנפשי השמם, כשהוא קרוץ מכאן ומכאן (ועוד על כך להלן).

יש בכך עיצוב ציפיית הכותב המבוגר לדברים העתידים להתרחש (ושאכן התרחשו) – כאילו מתוך איזו חוקיות פנימית של תהליך ההתמשכלות שאותו הוא חווה, ושאינו לו כל שליטה עליו. אך יש בזה גם ציון תמימותו של המספר, שבשעת מעשה לא שיער כלל אנה פניו מועדות. כתיבה אוטוביוגרפית רבת אנפין זו מזמינה את הקורא לעקוב אחר מורכבות התהליך, ומגרה את כלי הביקורת האסתטיים שלו לגבי ממדיה השונים של האוטוביוגרפיה.

בהמשך דיווחו מתאר המספר את הספקות שהתגלעו בו בעקבות קריאת השיר 'קהלת', מ'שירי בת ציון' למיכ"ל, שבהם מסופר על הספקנות שבאה על החכם מכל אדם (233). תיעוד על השפעת ספר קהלת הספקני מצוי גם ב'אביעזר'.⁴⁰ בהמשך חדל מל"ל להאמין בקבלה (238) ובנסים (233), כופר בעונש שלאחר המוות (285), מטלטל נר בשבת בלא לכבותו (348), וסופו שהוא מתיר לעצמו להבעיר אש ביום הכיפורים מתוך מסקנה רציונליסטית (משום שאיסור הבערה לא נזכר ביום הכיפורים), אך בעת ובעונה אחת הוא כותב: 'התעניתי גם באותו יום הכפורים כאחד שלומי אמוני ישראל' (376). רק בשלב מאוחר יותר מדווח מל"ל על ניסיון לפרוץ את החומות הסוגרות אותו וליצור קשר אל תרבות החוץ על ידי לימוד שפת המדינה, היינו רוסית (318).

מה דחפו אפוא לכפור בדרכי המסורת? מה הם מקורות השפעתו? האם יש למספר האוטוביוגרפי תפיסה מיוחדת של השתלשלות העניינים בשינוי השקפותיו? כבר מראשית סיפורו הוא מדווח על עצמאות מחשבתו: 'מורה ומנהל לא היה לי בדרך דרישתי את ההשכלה, אנכי הייתי הראשון בעירי שדרשתי ההשכלה בפרהסיא' (243). עם זאת הנגימה המצטדקת ומשתדלת להסביר את מצבו נמצאת גם כאן: 'ולא היה לי יועץ חכם שיאמר לי: "עד שאתה תועה בחלומות ומחפש צללים בחר בחיים כי אדם חי אתה!"' (243). גם בהמשך משתדל מל"ל לענות על שאלות חשובות אלה ישירות באמצעות דיווח תיעודי ממכתב ששלח ליחיאל פינס בפברואר 1871, בהיותו בעיר הגדולה, אודסה. במכתב זה אין הוא מזכיר כל השפעה של תרבות החוץ, והוא אף שולל השפעה כלשהי של משכילים 'מן הדור החדש'. הוא טוען כי דעותיו התפתחו לאטן, כנזכר לעיל, וכי ההשפעה באה 'מתוך קריאה בספרים וחקירה בעצמי' (360). בפרק האחרון, שהוא סיכום וחשבון נפש, 'האנחה האחרונה', חוזר מל"ל ומתאר את שלבי התפקדותו אלה צעד אחר צעד (403).

40 ראה שירי מיכ"ל, תל אביב תשכ"ב, עמ' 57-74. וראה גינצבורג, אביעזר, עמ' 116; ספר מגלת קהלת עם ביאור קצר [מאת משה בן מנחם], ברלין תק"ל.

האישיות האוטוביוגרפית בעיצובה

אין ספק שאחד הנושאים המעניינים ביותר באוטוביוגרפיה הוא ציור האישיות בעיני עצמה. התדמית העצמית של המספר — ובמיוחד אם הוא סופר יוצר — מעניינת אותנו במיוחד. בעיצוב הדמות יש יישום כפול של כלי האוטוביוגרפיה: הן השימוש ברטרנספקציה, דהיינו המבט לאחור, והן השימוש באינטרוספקציה, כלומר המבט לפני ולפנים. ראייה כפולה זו מאפשרת את עיצוב הדמות לא רק בתיאור חיצון של מאורעות שעל פני השטח שאירעו בה אלא את ציורה הפנימי והמורכב של אישיות הגיבור — בלשונו 'לתאר את החיים הפנימיים' (400). ברור שציור האישיות בעיני המחבר עצמו מביא לפנינו תדמית אידאלית שאינה זהה בהכרח עם הדמות הביוגרפית 'האמתית'. מאידך גיסא הציור עשוי להיות לאו דווקא אידאלי כי אם היפוכו, אם כוונת הסופר להראות את עצמו כתוצר שלילי של החברה והתרבות שמסביבו. ואכן זו היא מגמתו הבולטת של מל"ל, ועל כן הדמות המצוירת יוצאת בתשליל גמור.

מעקב אחר תהליך היווצרותו של המחבר כסופר חשוב למל"ל ביותר, והוא מדווח על ראשית כתיבתו, וגם על ההכרה כי נועד להיות 'מליץ', אף כי הוא מתייחס אליה בלא מעט לגלוג עצמי. לשם כך מביא מל"ל קטעי שירים ופרוזה שכתב בשנות התפתחותו. 'משא פולין' (231) נכתב 'בסגנון לשון הנביאים', אך לא זכה לפרסום, ואף על פי כן התפעלו מיודעיו מכתבתו 'והסכימו שאני מליץ'. הוא מוסיף לכתוב בסגנון זה ('שמעי ארץ הדמים', 232), ואף הצליח לראות את דבריו 'בדפוס' לאחר שמסר אותם לסופר סת"ם שכתבם 'אשורית', וזהה לי מגלה עפה. אך יחסו לשיריו הוא לגלגני וביקורתי, ולדעתו הם מלאים הבלים (233). ואף על פי כן מאז נודע בעירו כ'מליץ נפלא' (353). שירים אחרים, כגון 'אנקת אסיר', נדפסו בכתבי עת ('השחר'), והם מובאים במלואם (286). שיר כ'עלמה כבודה!' (296) או 'אנחת אוהב' (343) מתארים את רגשותיו כלפי אהובתו, ומאפשרים לו להביע את עצמו בוודאי אינטימי שיש בו חשיפה עצמית. כתפיסת היבט זה של אישיותו בהתהוותה כסופר מבטא מל"ל ביטול עצמי ולעג למוסכמות החברתיות שהכירו בו כסופר. הוא חוזר ומכנה את עצמו בסרקזם חריף 'העתיד להיות גדול בישראל' (211), 'גדול בישראל' (216). כמובן, כותרת הספר עצמה מעידה על זיהויו: 'יודיו הגדול של אחד הסופרים העברים' (בשער). מי הוא אפוא וכיצד הוא מתייחס אל עצמו? הוא שם שאלה זו בפי הקורא: 'ומי אתה? ומה שמך? ישאלני הקורא'. תשובתו: 'אדם חי אני, אין אני לא איוב שלא היה ולא נברא, ולא מן המתים שראה יחזקאל, שאינם אלא משל, אבל אני מן מתי עולם של התלמוד הבבלי, שהחיתה הספרות העברית, ספרות שהיא עצמה מתה' (215). זו הווריאציה העברית להיגד הפותח את וידויו של רוסו: 'יש את נפשי להראות לעמיתי בן-אדם [...] ובן-אדם זה אהיה אנוכי'.⁴¹ אותה שאלה, 'ומי אתה?', נשאלת בסוף הספר, ותשובתו הטיפוסית של מל"ל 'אמלל בארץ' (410).

האוטוביוגרפיה כביקורת: 'כציץ עברו ימי עלומי'.

אחד מיעדיה של האוטוביוגרפיה הוא הביקורת החברתית. התפיסה הייחודית של הז'נר היא, שסיפור קורותיו של הפרט עשוי להועיל לקוראיו ולחברה בכללה.⁴² כאוטוביוגרפים קודמים⁴³ חוזר מל"ל שוב ושוב על רצונו להביא 'תועלת לאחרים' גם אם חייו 'לא הביאו לי כל תועלת', כי זו תכלית כתיבתו: 'זוהי הסבה שאני כותב את תולדות חיי' (215). הוא פונה אל הקורא ומזהירו לבל ילך 'בדרך השוממה שהלכתי בה' (215). ראשיתה של הביקורת מובאת בפרק מעבר בין פרק ב ופרק ג, הנקרא 'שיחה מעין הפרק העבר' (239). קטע זה מעדכן את הקורא על השקפותיו של המחבר בעת כתיבת האוטוביוגרפיה ומקשר בין העבר הסיפורי וההווה, אם להידרש לקביעתו של פסקל.⁴⁴ המבט המעריך והמסכם נועד בפרק זה, כאמור, לצורך הביקורת החברתית.

שבט הביקורת מופנה אל אביו, ובהשלכה כללית אל החברה היהודית שיצרה את המסגרת החינוכית, וכנגד המנטליות היהודית בכללה. שתי האשמות קשות יש לו כלפי אביו: שלא לימדו כל מלאכה כדי שיהיה מועיל לחברה ושהשיא לו אישה בגיל צעיר שלא בהסכמתו (239). האשמות אלו חוזרות ונשנות בווריאציות שונות, כלייטמוטיב לאורך הספר. כך, למשל, הוא חוזר ומטיח כנגד אביו שחטא 'שתי חטאות גדולות', ואחת מהן היא, כאמור, 'שלא נתן לי חנוך הגון' (400). בהשוואה ליחסו החיובי של גינצבורג כלפי אביו יש בכתיבתו של מל"ל יחס שלילי ביותר והתבטאות מרידה כלפי אביו.⁴⁵ חטא האב וחטא החינוך תלויים זה בזה, לפי תפיסתו: 'יד אבי ופראות חנוכי יצרו את מצבו' (210).

מילת המפתח היא חטאות, שבהם מתרכז סיפורו, 'חטאת נעורים'. מה מובן החטאות – האם הם חטאותיו של המחבר בנעוריו? מסתבר כי מל"ל מייחס לכותרת ספרו משמעות כפולה, או לפחות רומז על כך. מחד גיסא חטאות אלה הם חטאי אביו, כאמור. אך מאידך גיסא מל"ל מרחיב את המשמעות גם לחטאי עצמו: 'כנגדן חטאתי אני עוד שתי חטאות גדולות, שכל אחת מהן נולדה מחטאת אבי שכנגדה: (א) שדרשתי אחרי השכלה של תהו; (ב) שנתתי את נפשי לשבי אהבה בלא כל דעת וחשבון'. כתלמודי ששנה ושינה הוא מסכם: 'ארבעה אבות נזיקין אלה הולידו כל

42 ראה G. Misch, *A History of Autobiography in Antiquity*, I, Cambridge, Mass. 1951, p. 1 על ערכם של חיי הפרט לתועלת הקורא ולשיפור מצבו.

43 ראה, למשל, גינצבורג, אביעזר, עמ' 1: 'ובחפצו להועיל להבאים אחריו'.

44 פסקל (לעיל הערה 5), עמ' 11: 'Autobiography is then an interplay, a collusion, between past and present' and the future. והשווה שומיקר, אוטוביוגרפיה, עמ' 114. על המתח בין עבר והווה ראה B. Pike 'Time in Autobiography', *Comparative Literature* 28, no. 4 (1976), p. 338

45 דמות האב מצטיירת באופן חיובי ביותר ב'אביעזר'; ראה עמ' 8, 65–67. מל"ל מבקר את אביו על חטאותיו כלפיו (400), ועל כפיית הנישואין עליו בידי אביו הוא אומר: 'היש לך תועבה גדולה מזו? (240). ואילו דמות חיובית מצטיירת דווקא באביו זקנו, שלימדו דקדוק וגי' (206).

צרותי ורושמן לא יפוג מלבי לעולם' (400). יתר על כן, חטאות אלה לא זו בלבד שהם חקוקים באישיותו, אלא שאין להם כל תקנה: 'חטאת נעורי לא יתקנו לעולם' (400). וכדי להעצים את משמעות כותרת ספרו הוא מצטט מתהלים: 'דוד המלך אמר: "חטאת נעורי ופשעי אל תזכור" [...] אבל חטאת נעורי אני ממין אחר [...] רושמן הרע שעשו עלי ישאר לעולם בתקפו' (400). מל"ל תולה את האשם במצבו ב'החונן הרע אשר המית כשרונותי' (342).

מל"ל מסיים בחשבון נפש נוקב ומר על חוסר המעשיות שבחיי היהודי ועל ההתרכזות ב'ד' אמות של הלכה מעופשת' (241) שאין לה אחיזה במציאות החיה, כדלהלן: 'כציץ עברו ימי עלומי, ובכתבי שיחה זו הנני בן שלשים שנה (פחות שני חודשים ואילו ימים) אב לשלשה ילדים חיים ולבן אחד מת' (240). 'חי הייתי באויר של מות, סגור בד' אמות של הלכה מעופשת, דבר לא היה לי עם העולם כלו וכל מחמדיו, וכל עולמי לא היה אלא דברי שטות שכתבו והפיצו איזו אנשים שכבר נרקב עפרם? מי ישיב לי עתה את ימי עלומי שכלו בחלומות של תהו? מי ישיב לי עתה את כחותי החמרים והשכלים ומנוחת לבי בימים ההם, שבם הייתי יכול להכין לי עולמי על ידי לימוד חכמה וידיעה המחיה את בעליה בעושר ובכבוד?' (241).

כאמור מל"ל גם יוצא בהלקאה עצמית, ומאשים את עצמו על שנמשך לספרות העברית. האשמה זו מעניינת, משום שהיא באה מצעיר שנתפס להשכלה ואחר כך היה לסופר עברי ידוע. אך ככל שנעשה מל"ל מעורב בענייני ההשכלה והתחיל לפרסם את מאמריו, חש בחוסר המשמעות של המעשה, ובעיקר בחוסר המעשיות שבו.

כבר בראשית התמשכלותו פיתח תרעומת 'על הספרות העברית הריקה שלא נתנה לי כל השגה' על חיי המעשה, דהיינו 'חיים, צרכים ועסקים בעולם', שהם עומדים במרכז הווייתו של האדם (242). ובכך לאחר שנואש מחינוכו שלא הכשירו לחיי המעשה ציפה שהספרות תמלא את החסר. ועל כן בא המחבר בטענה על הספרות שלא מילאה תפקיד זה ושלא עוררה את לבו ל'רעיון החיים'. בכך מתגלם המתח שבין הספרות והחיים בכתיבתו של מל"ל. 'ספרי השכלה', לדעתו, 'כלם דורשים בהבלים'; 'הצד השווה שבהן: שכלם עוסקים בדברים הפורחים באויר ומסירים לב קוראיהם מן העולם והחיים' (242). משיכתו לספרות ההשכלה הייתה למעשה בריחה מ'למוד התלמוד, הפלפול ואמונת ההבל'. הוא בלע אפוא את ספרי ההשכלה שהגיעו אליו אף כי 'באמת לא היה בו כלום אלא דברי רוח' (242). ספרות זו אמנם החייתה את 'מתי עולם של התלמוד הבללי', אך לדעתו היא 'ספרות שהיא עצמה מתה' (215). הוא גם מבטל את כתבי העת העבריים, שאף בהם אין ממש, ולדעתו הצעירים נמשכים לקרוא ולכתוב בהם ובכך 'מפנים את לבם לבטלה מן הלמודים הנחוצים להם להשלמת עצמם' (302). המעשיות שהוא דורש מן הספרות ומכתבי העת היא לחנך למקצוע ממשי, וזאת לא עשו, ומכאן אכזבתו הגדולה של מל"ל. אכזבתו זו תובן לא רק לנוכח הציפיות האישיות של ליליינבלום מן ההשכלה, אלא גם לנוכח הציפיות הכלליות והמטלות החברתיות והתרבותיות שניתוספו ליעדה של ספרות ההשכלה מעבר להיבטיה הספרותיים 'הטהורים'. הטפתו הברורה של מל"ל תואמת את דרישתה של ההשכלה לחינוכו של היהודי החדש ליצרנות ולתועלתנות כאנטיתזה לחינוך היהודי המקובל, שנחשב בעיניו 'מצומצם' ומוגבל. מאידך גיסא אופק הראייה

של המשכילי-המתנגד' (למסורת) אף הוא די מצומצם, ושאיפתו הנכספת היא להיות...
רואה חשבון או סוחר (241–242).

בהמשך התפתחות יחסו כלפי הספרות העברית הגיע למסקנה כי 'אין כל פובליקום לנו'. ולא זו בלבד אלא ש'עולם המעשה [...] פועל פעולותיו בלי ספרות, ולבסוף 'שאינן הספרות פועלת על עמנו כלל', למעט כמה צעירים תמימים, כמוהו, בערים קטנות (360). מסקנתו ש'כל עמל הסופרים בשאלות החיים הנוגעות בנו הבל וריק הוא' (361). דברים חריפים בפיו כנגד ההשכלה: 'קשה לי להאמין שהבנים הדורשים את הכאס הריק, המכונה בפי סופרינו בשם "השכלה", לא ירגישו כל רושם בשעה שיקראו את ספרי' (409) – ומל"ל חוזר על ביטוי זה במקומות אחרים.⁴⁶ וכן הוא פונה אל קוראיו: 'אימינו נא בני הנעורים, שלא ראשון אני בחללי ההשכלה המדומה ובקרבותיה' (410).
ואף על פי כן, ואולי משום כן, הריהו כותב את ספרו, שהוא חלק מאותה ספרות שהוא מתכחש לה.

ימי האפיקורסות: האוטוביוגרפיה כדיווח על מלחמת הדת והחיים

את תיאור המשבר שעבר עליו עם זיהויו על ידי החברה החרדית כ'משכיל' מוסר המספר תוך יישום טכניקה חדשה בכתיבתו בפרק השלישי של הספר. בפרק זה, הנקרא 'ימי האפיקורסות', אנו נתקלים בסגנון שונה לחלוטין מבחינת הרצאת הדברים וכלי הביטוי הספרותיים: כאן מתחיל מל"ל להביא מכתבים כלשונם – מכתבים ששיגר צלפחד אל ידידיו ומכתבים ששלחו הם אליו, טלגרמות, לקט מיומן זיכרונות – וכל זה בשילוב עם קטעי קישור בפרוזה נרטיבית. השימוש ב'תעודות' מקרב את הקורא אל המאורע המתואר באופן בלתי אמצעי כביכול. כמה מן התעודות אף מעוררות מתח מסוים וציפיות להתפתחויות העתידות להתרחש. במיוחד יוצר השימוש במברקים רושם של דחיפות העניינים. הבאת מברקים זה אחר זה קובעת קצב מקוטע של פעילות במבנה הסיפור, ההופך להיות אקטיבי: מברקים יוצאים ונכנסים, וביניהם יש גם מברקים 'בהולים'. התעודות האלה מאירות את המאורעות במשנה אור בכך שדמויות אחרות, לאו דווקא הסופר עצמו, ממלאות בהן תפקיד פעיל, ועל כך נמסר לנו, כביכול, שלא באמצעות הפריזמה האישית של המספר אלא כדיווחן שלהן, ככתבן וכלשונו.

שימוש ספרותי זה מעיד על רצונו של המחבר 'להשתחרר' לכאורה מהתערבותו שלו, ולתת למסמכים לספר את הדברים בעצמם ולדווח על המאורעות כפי שאכן אירעו. אך עם זאת מאפשרת טכניקה זו למחבר ליצור ריחוק אירוני בינו, במצבו הרוחני ככותב האוטוביוגרפיה, לבין השקפותיו דאז המובאות בלשונו המקורית במסמכים הנזכרים,

46 וכן: 'עסקתי בפלפולים וחדודים עד שנדחפתי אל הכאס הריק המכונה אצל סופרינו בשם "השכלה"' (400–401); 'הואיל שלא בכונה נדחפתי אל הכאס הריק המכונה בפי סופרינו בשם "השכלה"' (402).

ואף להגיב עתה על דברי מכותביו. המסמכים מובאים כתעודות נאמנות המשקפות היטב את הלוח רוחו בעת כתיבתם המקורית (עם התרחשות האירועים שעליהם הוא מספר באוטוביוגרפיה). יש בכך משום מסירת עדות נאמנה שאין להפריכה, כביכול, אלא אם כן נאמר (כפי שאכן נעשה), כי גם בחירת החומר והדילוגים על חומר שלא נכלל באוטוביוגרפיה נועדו לשרת את מטרתו של הסופר. כך יכול הסופר הכותב לסכם את עמדתו הנוכחית בהערות ביקורתיות על השקפותיו שבעבר.

תחילת פעילותו המשכילית מדווחת באמצעות מכתב שהוא עצמו כתב לידיד, ובזאת נפסק לכאורה רצף הסיפור הרטרופקטיבי, המבוסס על המבט לאחור, ומתחיל קטע 'אותנטי' המבוסס על תעודות בנות הזמן. ואולם צורת הדיווח נשאת למעשה כפי שהייתה: סיפור בגוף ראשון, באותו סגנון תיאורי, מהרהר ומתוודה. אם נתעלם מן המסגרת החיצונית של המכתב, הנושא תאריך ופנייה בראשו וחתימה בסופו, אין טקסט זה נבדל מקודמיו. וכך חושף מל"ל את תולדותיו בקיץ תרכ"ו, שבו התחיל את פעילותו המשכילית בתיתו ירו לייסוד 'חברה אשר תאסוף ספרי הדת היקרים וספרי חכמה והשכלה יחדו' (243). בין השאר החליף 'ספרים תלמודים בעד ספרי חכמה', ועל כך יצא עליו הקצף (245–250), וכמה ספרי השכלה אף הועלו באש. היו בין יריביו שטפלו עליו האשמות כי 'הסירותי טוטפותי מבין עיני ואשיתן על ראש כלב' (250). כדי לשכנע את מכותבו (ואולי אף את עצמו, ועתה אף את הקורא) בטוהר לבו ובכך שאינו אפיקורוס הוא מרצה במכתב זה את עיקרי אמונתו, המבוססים בחלקם על "ג העיקרים של הרמב"ם" (251). כך מתחיל סיפור מאבקו כנגד אנשי עירו הרואים בו משכיל, 'איש ברליני' ואפיקורוס לתיאבון.

השימוש במכתב מאפשר למספר ליצור כפל ראייה לגבי הכתוב, וכאמור אף לגבש את המרחק האירוני. אלה נראים מיד עם חתימת המכתב, שבה מוסיף המחבר את התייחסותו המאוחרת, המעריכה את אשר כתב ופוסלת חלק ממנו. כדבריו 'המכתב הזה, שהצגתי פה עם כל ההבלים והפראזות הנתעבות שכתבתי אז בו לתמי, יגיד ברור על כל מה שעבר עלי בימי הקיץ ההוא' (252). וכך ממשיך המספר לתאר את גלגולי השקפותיו בקשר לדת, חששותיו שהדת הולכת ונעלמת מחמת החומרות והסייגים הרבים, והסברו כי מתוך אהבתו לדת ואמונתו השלמה בא להציע את התיקונים בדת במאמריו (256). ועם זאת הוא מבטל מניה וביה את השקפותיו אלה במבט לאחור, כדוגמת דיווחו 'על אדות חבור הדת והחיים', שהוא קורא לו 'רעיון של הבל' (258).

מי המשבר והייאוש: 'לבי ריק ואני כקרח הנורא'

מלחמת הדת והחיים של מל"ל מתוארת גם בפרקי המעברים, 'שיחה מעין המאורע' (300) ו'בין הפרקים' (304), שבהם חוזר המספר להערכת עצמו, ובעיקר בחלק השני של הספר, הנקרא 'מי המשבר והיאוש' (309). מל"ל מספר על העתקת מושבו לעיר הגדולה ועל האכזבה הגדולה שנחל שם. אכן מל"ל היה מעיקרו אדם שמרני בעל רגש דתי, ואף בעת פולמוסי הדת הגדולים והרדיפות שרדפו אותו נשאר, כדבריו, 'שומר מצוה [...] לא עברתי מעולם בזדון גם על איסור קל מדברי האחרונים, גם

על דבר שלדעתי מותר הוא באין כל ספק' (323). אך בכואו לעיר הגדולה פגש את פורקי העול הגמורים, שלא היו לפי רוחו. בכך צצה ועלתה הטרגדיה הגדולה של הגיבור האוטוביוגרפי. ההשכלה אשר מצא ב'עיר החדשה' לא הייתה 'השכלה פנימית' (314), המשכילים שם היו 'משכילים מדומים', ולא זו בלבד אלא שלדעתו אף 'הספרות העברית מתה היא פה' (315). הוא נמשך להשכלה, אך לא מצא בה את שנפשו ביקשה. ואולם לחזור לעולם שאותו זנח כבר לא יכול היה. גם בהשקפותיו חלה התפתחות דומה כשהגיע למסקנה, כי אין אפשרות לחבר את הדת והחיים, וכי מאמציהם של הסופרים העבריים לעשות כן היו לשווא (360–361). וכך נקלע למשבר קיומי קשה ולייאוש גובר, שהחריף בגלל אהבה נכזבת (376). תחושת החידלון של המספר כתוצאה מניתוקו הן מעברו והן מן ההווה ואף היעדר הציפיות לעתיד חיובי כלשהו זועקים מבין דפי החלק השני של הספר. כדי לתת ביטוי לייאוש הגדול הזה מאפיין מל"ל את מצבו בהיגד החוזר כלייטמוטיב לכל אורכו של הספר, באמרו 'הנה לבי ריק והנני כקרח הנורא וכאלון בשלכת' (397, פעמיים). ציור מטפורי משולש זה המבוסס בחלקו על ניבים תנ"כיים (יח' א' 22; יש' ו' 13), מיטיב לבטא את מצבו הנפשי השמם. הוא קרוע מכאן ומכאן: ללא רגשות, ללא חמימות, חשוף ופגיע.⁴⁷ פרק הסיום, 'האנחה האחרונה', חוזר אף הוא על ביטויים אלה ודומיהם כמה פעמים, כסיכום של אישיותו ומצבו וכסיום סיפור תולדות חייו עד אותה עת.⁴⁸

סגנונות וכלים בעיצוב האוטוביוגרפי של מל"ל

כתיבתו של ליליינבלום מתייחדת בסגנונה, והיא נעזרת במגוון של 'טכסיסים' סגנוניים. כמה מהם שימושים טכניים הרומזים על הערות תגובה של המספר שאינן נאמרות באופן מלא, אלא באמצעות שימוש בפיסוק מתאים. לדוגמה, הוא נדרש להערות-סוגריים הנוספות לגוף הטקסט והמלוות בסימן קריאה, כגון '(sic!)', הן בדיבור ישיר שלו, המעמיד את עצמו במרחק מעריך מן המספר-האוטוביוגרף בזמן המסופר, כהערת אגב, הן כעומד מן הצד המוסיף את הסוגריים למכתב שנשלח אליו והמובא בתוך הסיפר. באופן זה הוא קובע את הטון הדומיננטי של הסיפר כאירוני.⁴⁹

47 'ברכתי את שמו הגדול והנורא שהבדילנו מן הטועים ולא ידעתי כי בעוד שש שנים יסור אלהים גם מעלי והיה גם לכבי כקרח הנורא' (235); 'והיה לבי ריק ואני אהיה כקרח הנורא וכאלון בשלכת' (341); 'הקרח הנורא בלבי' (406); 'לבי הריק שהיה כעץ' (404); 'הלב הריק' (406).
48 'הנה מוחי ריק, היה לבי ריק, הנני כקרח הנורא! אהה, מה מר הוא לאדם להיות כקרח הנורא' (404); 'לבי קר, יבש היה כעץ' (404); 'בשעה שתציקני קרירותי והקרח הנורא שבלבי' (406) וכן בעמ' 391.

49 'ידעתי אחי כי משורר אנכי' (sic!) (244); 'אמונתי הצרופה' (sic!) (251); במכתב אליו: 'ואל תחן את דאגת העתיד לרושש את רעיוניך וכשרונותיך אשר לגדולות נוצרו' (sic!) (365).

שימוש דומה נעשה בסימן השאלה המשנה את המובן הליטרלי של הטקסט, כגון 'הימים הנעימים (?) עברו כצללים' (245).⁵⁰ כך מבטא המספר את עמדתו הרואית על קיומם של שני ממדי זמן המקבילים לשתי השקפות עולם ניגודיות, עמדה היוצרת את הרגשת האירוניה החריפה לגבי מכלול המציאות שאותה הוא מתאר. הטון האירוני, הבא לידי ביטוי בדרכים שונות, כאמור, רווח באוטוביוגרפיה כולה, והוא מבטא באופן כללי את תחושת המרירות של הכותב בעת כתיבת תולדות חייו. כמובן, מבחינה ספרותית שימושים טכניים אלה בפסוק אינם מתוחכמים, ואין בהם אלא להעיד שהמספר חסר כלים לשוניים אחרים להביע אותה תחושת אירוניה.

דרך אחרת להשגת אותה מטרה נעשית על ידי הכאת תגובה מאוחרת בתוך הערות שוליים. כך יכול האוטוביוגרף להעיר ולתקן את עצמו כעומד מן הצד באמרו, למשל, 'בבלי דעת ערכבתי במכתב זה רגש ודמיון' (349); וכן 'שגיתי מאד' (387). הערות אלו משמשות לצורך המבט הרטרופקטיבי, המחויב באוטוביוגרפיה; כך אנו מקבלים מידע על עמדתו בעת הכתיבה ביחס לעבר – בזמן המסופר. הערה מסוג זה עשויה לעתים להיכנס בסוגריים לגוף הטקסט ולבטא את מצבו של המספר בכתיבה. לדוגמה, תוך כדי כתיבה הוא מדווח לקורא 'מחשבה רגעים מספר' (364). שיטת השימוש בסוגריים ובהערות שוליים הייתה קיימת בראשית ספרות ההשכלה ובהמשכה, והיא אפשרה למחבר להתערב בהכוונת הסיפור, ליצור קשר עם הקורא ולהדריכו. דרך זו הייתה מן הקונוונציות הספרותיות של ההשכלה שחדרו גם אל האוטוביוגרפיה.

הנמען: האוטוביוגרף מבקש ליצור קשר קבוע עם קוראיו באמצעות דיאלוג 'ישיר'. הוא פונה אליהם בדברים באופן ישיר ('מו"ט לך, הקורא', 211), מקרב אותם אליו ('ידעתי אחי', 244), מערב אותם באירועים שהתרחשו ובתגובות עליהם ('הריני ממלא פי שחוק, עמך, קורא דברי!', 259), ואף מצפה לשאלותיו כ'בן משפחה' כביכול ('עתה תשאלני, אח יקיר', 241); ובהערה הוא מנסה לענות על שאלה שבוודאי נשאלת בידי הקוראים, והוא משיב עליה.⁵¹ הפנייה הישירה אל הקורא ואף יישום כינוי 'משפחתי' ביחס אליו – גם היא מקובלת בספרות ההשכלה. דרך זו מבקשת לשתף את הקורא בחוויותיו של המספר, לקרוא למעורבות הקורא במתרחש ולעודדו לשפוט ולהעריך את המספר. אך יתרה על כך, המספר מרגיש צורך 'להצטדק' לפני הקורא ישירות כשם שעשה זאת באופנים אחרים: 'הנך לועג לי, קורא מבין, ויש לך על מה ללעוג. אבל היש בי אשם? מה היה לי לעשות אם נתנני המקרה בידי מחנכים טפשים' (219). הוא גם משתמש בטכניקה זו כדי להכניס את הקורא אל 'בית היוצר' של הכותב ולהפנות את תשומת לבו לפיתוח הסיפור: 'בלי ספק שם הקורא אל לבו כי [...] תתראה [...] החותנת כנפש הפועלת' (223). הפנייה אל הנמען באה גם להזהיר את הקורא לבל יחזור על שגיאותיו של המספר: 'ונזהרת מלכת בדרך השוממה, שהלכתי בה אני בבלי דעת ובעינים עצומות' (215). כאמור, אחת ממטרותיה של האוטוביוגרפיה היא להועיל לקורא וללמדו.

50 'ספר "שיר השירים" הוא בלי שפק (?) לשלמה בן דוד' (251).

51 'אפשר שאיו קוראים בעלי חשק נמרץ לדעת כל דבר, יחפצו לדעת את הרושם שעשה מכתבי זה על אשתי' (349–350).

מכתבים. המחבר נזקק לחומרי מידע והבעה שונים, כגון השימוש במכתבים, שנידון לעיל. הַבְּאָת מכתבים ככתבם וכלשונם נועדה ליצור אמינות ולהראות את המתרחש מזווית ראייה שונות ברמות תפיסה שונות. במכתב כזה (כגון 250–252) הוא מביא את השקפתו הדתית דאז כפי שהביע אותה בזמן המסופר, ואחר כך יכול הוא להעיר: 'המכתב הזה, שהצגתי פה עם כל ההבלים והפראזות הנתעבות שכתבתי אז בו לתמי, יגיד ברור על כל מה שעבר עלי בימי הקיץ ההוא' (252). המכתב מתעד את הרגשותיו ואת השקפותיו באופן ישיר בלא התערבות מאוחרת בגוף המכתב. ההערות והתגובות באות מיד לאחר חתימת המכתב. באמצעות מכתבים הנשלחים אליו יכול הוא לתת תגובות ישירות, 'בלתי ערוכות' כביכול, של ידידיו ומכותביו על מכתביו שלו ועל עמדתו שלו. כמובן שיטה זו נאה למטרתה, אך היא מוסיפה חזרות ללא גבול וגיבוב דברים שאינם תורמים ישירות לנושא. שימוש זה מושפע מן הרומן האפיסטולרי ומן הכתיבה האפיסטולרית בכללה.⁵² דרך דומה היא הבאת 'סלגראמות' בצורתן המקורית, כולל מקום המשלוח, התאריך ומסר קצר (267–268). הללו נוטות להעיד על המהימנות והאותנטיות של המסר, והן מהוות תפניות דרמטיות באירועים המסופרים. התפיסה הספרותית המרחיבה את גדר הז'נר האוטוביוגרפי מיושמת כזה. היא מאפשרת למחבר להשתמש בחומרי ספרות שונים.

היתר זה מביאו גם לשימוש 'לגיטימי' בז'נרים קרובים, כגון השימוש ביומנים וממוארים, אף הם סוגות קרובות לאוטוביוגרפיה. הוא מביא את הדברים בציון (מספר זכרונות) ומוסר את תאריך הרישום והמיקום, כגון: '3 אקטאבער (על מסלת הברזל)' (306). הבאות אלה מאפשרות הצצה אל תוך חייו הפרטיים האינטימיים כביכול שלא בתיווכה של האוטוביוגרפיה. הן חושפות אותו, מוסרות את מחשבותיו ולבטיו הפנימיים ביותר והתרשמויות המקוריות. וכך, לדוגמה, אנו מקבלים התרשמות ראשונה ומידית מבואר לעיר הגדולה בראשית ימי המשבר והייאוש: '3 אקטאבער שעה 2 אחר חצות היום. עתה באתי עירה הרוכלת שבמדינת הים. הה! רבות נתתי במחיר בואי בה [...] סבלתי עמל ותלאות, עזבתי את כל מחמדי לבי' (309).

העיקרון המנחה: השאלה הנשאלת בביקורת האוטוביוגרפיה כסוגה ספרותית היא, האם קיים עיקרון מנחה ביצירה זו, דהיינו עיקרון מארגן או מטרה מיוחדת האופייניים לאוטוביוגרפיה זו?⁵³ נראה שהקו המנחה אותה הוא היותה סיפור אכזבה שהפך לסיפור של חידלון וחוסר ישע. האוטוביוגרפיה כולה כתובה מתוך אוירת ייאוש וכיליון, ויתר על כן, למעשה האוטוביוגרפיה של מל"ל מיוחדת במינה בכך שהיא אוטוביוגרפיה המבטלת את עצמה. היא נכתבת לשם ביטולה העצמי: הסופר מתאר את עצמו, את השקפותיו ואת שאיפותיו ומניה וביה מבטל את עצמו, שולל את השקפותיו ומזלזל בשאיפותיו. זאת ועוד: מה שנראה כמרוצת האוטוביוגרפיה

52 עוד בנושא זה ראה בפרק על הסיפור האפיסטולרי בספרי סוגות וסוגיות, עמ' 28–47, שבו צוינו כמה מאמרים נוספים שלי בנושא זה וכן רקע בספרות המקצועית.

53 ראה מנדל, אמנות האוטוביוגרפיה, עמ' 221. והשווה F. R. Hart, 'Notes for an Anatomy of the Modern Autobiography,' *New Literary History* 1 (1969–70), p. 489

כהתפתחות במהלך חייו אף הוא אינו התפתחות, אלא 'חלופי שוא', לדבריו.⁵⁴ וכן גם סופו של סיפורו שהוא סופה של האוטוביוגרפיה ושל 'הדרמה' העברית – שאין בה אפקטים: היא מסתיימת באין, בשום דבר! 'מסיימת בלא כלום' (399). ואף הספרות העברית, שהסופר הוא חלק ממנה, אינה ספרות לפי מסקנתו. ייחודה של האוטוביוגרפיה שלפנינו הוא במסר המבטל הזה, ואולי לא במקרה כדוגמת מגמתו הספקנית והמבטלת של ספר קהלת, שהשפיע על מל"ל ואשר באופן פרדוקסלי משמש גורם מלכד ומאחד בכתיבתו האוטוביוגרפית של מל"ל.

לסיכום: מבנה הספר נראה מסורבל במידה רבה. הבאת מכתבים שונים אל אישים שונים, שבהם נמסרים סיכומים חוזרים ונשנים, גורמת לחזרות תכופות של רעיונות שכבר הושמעו, של מידע שכבר הוזכר, ושל האשמות נשנות. דבר זה מסרבל את רצף המבנה, מגבב חומרי מידע הלוקים באי-התאמה ואשר אינם סדורים כהלכה, ומקשה על הקריאה השוטפת. אך לפעמים יוצא הפסדו זה של מל"ל בשכרו, משום שכמה מן החזרות הללו הן כה חודרות ובעלות עצמה עד שהן נעשות כלייטמוטיב. דוגמה לכך תשמש הססמה החוזרת על 'לבכו שנעשה כקרח הנורא', התורמת תובנה מעמיקה לתפיסת הגיבור וסיפורו. נוסף על כך השימוש החוזר במסמכים בא כאמור לתעד את שאיפתו המוצהרת של המספר להציג את האמת כמות שהיא, בלא כחל ושרק, על מלוא הכאב שהיא עשויה להביא בחובה.

במרכז הסיפור עומדת דמותו של מל"ל, כיאה לאוטוביוגרפיה, ומערכת יחסים מיוחדת נוצרת בינה לבין הסובב אותה – אירועים, מוסדות ואנשים. כל הסובב את מל"ל, שעליו מסופר לנו, מופנה כלפי הדמות האוטוביוגרפית, וחצי הסובב פוגעים בה – בניגוד לדמותו של שלמה מימון באוטוביוגרפיה שלו, העומד אף הוא במרכז, אך חציו שלו מופנים כלפי הסובב אותו. תנועת האירועים ומגמתם הפנימית שונה אפוא בשתי האוטוביוגרפיות הללו, ומגמה זו קשורה במשמעותה הפנימית של היצירה הנידונה.

הטון הדומיננטי הוא טון של הצלפה עצמית, רחמנות עצמית, חישוב עצמי ואפולוגטיקה, המלווה נימת נכאים ודכדוך, וכאמור הוא מתקשר עם הטון האירוני. כפי שהבחין ורסס, מורגש היעדר מרחק בין החוויה ובין הניסיון הספרותי לעצב אותה בכתב.⁵⁵ אך מאידך גיסא יש ביצירה מן הקמאיות, הראשוניות והטריות של החוויה הנרשמת על אתר, שבאים בה תיעוד על ההתלבטות וההתחבטות שבנפשו של בן ההשכלה וביטוי אותנטי של המשבר הרוחני והנפשי שאפיין את דור המשכילים מסוגו של מל"ל.

האוטוביוגרפיה של מל"ל היא אפוא סיפור פרדיגמטי, סיפור דגם, לתקופתו, המדגיש את יסוד ההכללה והמשותף ולא את הייחודי והבלעדי בדמותו של

54 יעתה אציג לפניך שאר התקופות שעברו עלי, סבת הקורות שבהן, השגגות הגדולות עם הקטנות שהביאו לי דמיונות וחלומות, דמעות וצרות לבב, וההתפתחות שאינה התפתחות כלל אלא חלופי שוא בהבל או יציאה מרעה אל רעה' (215).

55 ורסס (לעיל הערה 1), עמ' 180.

האוטוביוגרף (כגון באוטוביוגרפיה של רוסו),⁵⁶ כדרך שנהגה ספרות ההשכלה בז'נרים אחרים. משום כך היה 'חטאת נעורים' לסיפורה של תקופה, לסיפור חייו של דור. כעדות בן הדור עצמו, ברדיצ'בסקי, 'הספר "חטאת נעורים" הוא ספר כריתות שנותן דור אחר לשני, שנותן דור חדש המבקש לו נתיבות חדשות – לדור אסור בחבלי מסורה נושנה'. 'יתר על כן, 'לילינבלום היה נושא בדורו דגל משאות חדשים, ערכים חדשים וחיים חדשים [...] חיים ואויר! אלה היו דרישותיו של לילינבלום'.⁵⁷

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- גינצבורג, אביעזר = מרדכי אהרן גינצבורג, אביעזר, וילנה תרכ"ד
חיי שלמה מימון = שלמה מימון, ספר חיי שלמה מימון, תרגם י"ל ברוך, תל אביב תשי"ג
מינץ, אוטוביוגרפיה = A. Mintz, 'Günzburg, Lilienblum and the Shape of Haskala = Banished from Autobiography', *AJSReview* 4 (1979), pp. 71–110
[*Their Father's Table*, Bloomington 1989
מנדל, אמנות האוטוביוגרפיה = B. J. Mandel, 'The Autobiographer's Art', *Journal of Aesthetics and Art Criticism* 27 (1968), pp. 115–226
פלאי, סוגות וסוגיות = מ' פלאי, סוגות וסוגיות בסיפרות ההשכלה העברית, תל-אביב 1999
שומיקר, אוטוביוגרפיה = W. Shumaker, *English Autobiography: Its Emergence, Materials and Form*, Berkeley 1954

56 עיין בהבחנתו של מינץ, אוטוביוגרפיה, עמ' 73, בדבר טענת 'המקוריות' אצל רוסו בהשוואה ל'אופייני' המציין את מל"ל.

57 'דור וסופריו', כתבי מיכה יוסף בן-גריון, ב, תל אביב 1960, עמ' רה-רו.